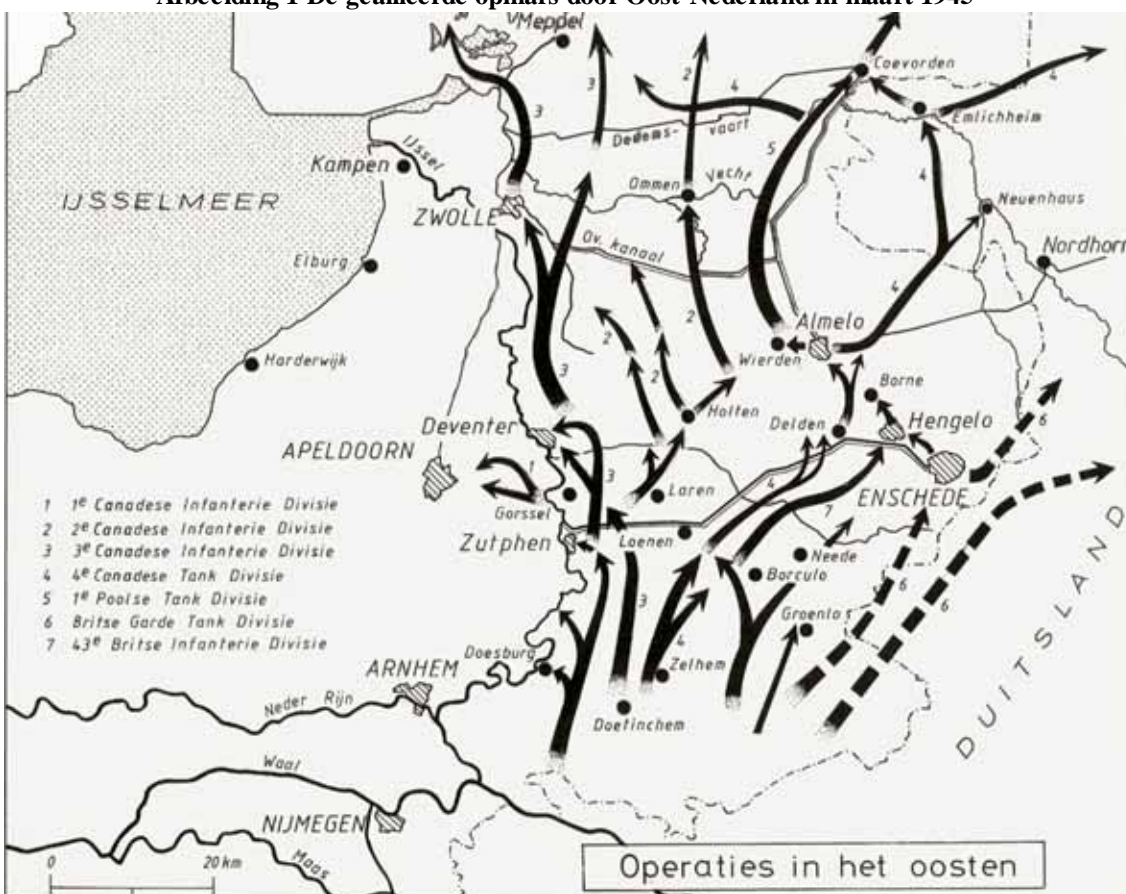

3 Wat gaat de bevrijding brengen?

3.1 Bevrijd maar beschadigd

De bevrijding kwam voor de Twentse bevolking met Pasen en bereikte haar via Duitsland. Eind maart 1945 waren geallieerde troepen ten oosten van Nijmegen de Rijn over getrokken en hadden zich, via Emmerich, vechtend een weg naar het noorden gebaad. De Britse Guards Armoured Division slaagde er op 31 maart in om Winterswijk te bevrijden en de volgende dag, 1ste Paasdag, reden de eerste tanks over de Haaksbergerstraat Enschede binnen. Eenheden van het Canadese leger waren vrijwel gelijktijdig aan hun opmars door Oost-Nederland begonnen en zo konden binnen enkele dagen de Twentenaren in alle steden en dorpen Britse en Canadese soldaten verwelkomen. Met de bevrijding van Rijssen en Wierden op 9 april was Twente van de Duitse overheersing verlost.

Afbeelding 1 De geallieerde opmars door Oost-Nederland in maart 1945

© Dick van der Spek

De Twentse bevolking had op dat moment, na een barre winter, te kampen met een groot gebrek aan voedsel, brandstof en woonruimte. Door de zware gevechten waren in Almelo en Hengelo veel gezinnen het dak boven hun hoofd kwijt geraakt. De Dienst Gemeentewerken van Hengelo becijferde eind 1945 een tekort van 2.286 huizen en telde een jaar later ruim 3.000 woningzoe-

kenden. Vooral de geallieerde bombardementen van 6 en 7 oktober 1944 hadden enorme schade aangericht en de binnenstad zelfs grotendeels weggeslagen.³¹ Door dit bombardement was tevens het noordelijk van de spoorlijn gelegen stadsgedeelte verstoken geraakt van gastoevoer. Enschede was meerdere malen gebombardeerd; onder meer op 10 oktober 1943, op 22 februari 1944 en in de maand vóór de bevrijding maar liefst drie keer. In deze maand waren verder vliegveld Twente zwaar bestookt en ook Nijverdal, Haaksbergen en Goor hadden bombardementen te verduren gekregen. Het spreekt voor zich dat al deze luchtaanvallen veel burger-slachtoffers hadden geëist en dat aan woonhuizen zware beschadigingen waren toegebracht.³² Ook Almelo was enkele keren getroffen door geallieerde bommen, maar de zwaarste schade werd toegebracht toen op 19 maart 1945 een Duitse V-1 op de wijk De Riet neerstortte en ruim 200 woningen verwoestte of zwaar beschadigde.³³

Deze moeilijkheden werden nog vergroot door een stroom vluchtelingen die voor de naar noordwest Duitsland oprukkende geallieerde legers onder de Britse veldmaarschalk Montgomery uittrok. Deze vluchtelingen kwamen in Twente en de Achterhoek terecht, evenals evacués en hongervluchtelingen uit diverse streken van het land. Om de voedselvoorziening te verbeteren schakelden de autoriteiten gaarkeukens in. Dit leidde er betrekkelijk snel toe dat de voedingswaarde van het voedselpakket van circa 1.100 calorieën (in de grote steden zelfs maar 750) via 1.400 op 30 april steeg tot 1.850 eind mei. Helemaal vlekkeloos verliep de voedselvoorziening niet vanwege transportmoeilijkheden en omdat 'de arbeiders tijdens de nationale feestdagen weigerden te lossen'.³⁴ Het transport werd ernstig belemmerd doordat het scheepvaartverkeer gestremd was. De Duitse legers hadden bij hun terugtocht de bruggen over het Twentekanaal opgeblazen; het zou tot in augustus duren voordat varen over het Twentekanaal weer mogelijk was. Ook de IJssel was de eerste maanden gestremd doordat een aantal bruggen was beschadigd.³⁵ Treinen reden niet of nauwelijks, deels als gevolg van een tekort aan bielzen, rails en rollend materieel, deels als gevolg van de in het najaar van 1944 door de regering in Londen uitgeroepen spoorwegstaking, waardoor veel spoorwegpersoneel was ondergedoken. Door gebrek aan brandstof konden de elektriciteitscentrales maar mondjesmaat stroom leveren. Ziekenhuizen, de voedingsmiddelenindustrie en soortgelijke vitale bedrijven hadden voorrang op de burgerbevolking. De stad Enschede zat de eerste tijd helemaal zonder stroom. In Hengelo

³¹ H.F. van Baaren, *Een Hengelo's oorlogsboek. Tussen Nordhorn en Norwich*, Enschede 1999, p. 59-78; zie foto's op de website <http://www.members.tripod.com/jgajager1/> (geraadpl. op 26 maart 2007).

³² *De Waarheid*, Tw.ed., Almelo 21 augustus 1945; T. Wiegman, *Enschede 1940-1945*, Enschede 1985, p. 188-218, 289-310, 443; H. Bollen, P. Vroemen, *Canadezen in actie. Nederland najaar '44 – voorjaar '46*, Warnsveld 1994, p. 101; B. Bilderdijk, *Vrij van D-day tot V-day. Een journalistieke documentaire over de bevrijding van de Achterhoek en Twente, voorjaar 1945*, Enschede 1985², p. 19. Voor een overzicht van de gevolgen van de luchtoorlog boven Almelo en Wierden zie: C.B. Cornelissen en J. Slettenhaar, *In de schaduw van de adelaar. De oorlogsjaren 1940-1945 in de gemeenten Almelo en Wierden*, Enschede 1982, p. 228-233. Voor een overzicht van de gevolgen van de luchtoorlog boven Haaksbergen zie: H.G.M. Schulten, J. Penris, "Het uur der bevrijding is thans ook voor U aangebroken". *Haaksbergen 1940-1945*, Hengelo 1975, p. 42-47.

In de eerste maanden na de bevrijding werd in Twente een regionale editie van *De Waarheid* uitgegeven, na enkele weken zelfs een aparte editie in Almelo en een in Enschede. Zie: H. Galesloot, S. Legêne, *Partij in het verzet. De CPN in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 1986, p. 367/8.

³³ M. Jansen, *Almelo in de tweede wereldoorlog. Gemeentebestuur onder de bezetter*. Almelo 1996, p. 86.

³⁴ *Overzicht der werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg, 14 september 1944–4 maart 1946, samengest. door het Afwikkelingsbureau Militair Gezag*, Den Haag 1947, p. 197, 416.

³⁵ Economisch Technologisch Instituut Overijssel, *Overzicht van de vorderingen van het economisch herstel in het Noord-Oosten van Nederland*, nr. 4, [z.d., eind juni 1945], p. 4.

Het ETIO, ontstaan in de jaren '30 (zie: Kuys, *De vrees voor wat niet kwam*, p. 244), verzamelde vanaf de bevrijding informatie over de voortgang van het economisch herstel in dit deel van Nederland.

werd aan het niet-beschadigde deel van de stad gedurende anderhalf uur per dag gas geleverd. Eind april raakte de kolenvoorraad op, waardoor de gastoevoer nog verder werd belemmerd.³⁶

Tabel 1 Aantallen inwoners en beschadigde gebouwen in 1945

	Beschadigde woon- en bedrijfspanden			Inwoners
	Totaal verwoest	Zwaar beschadigd	Licht beschadigd	
Almelo	57	63	440	38.920
Borne				11.299
Ambt & Stad Delden	24	14	100	8.077
Denekamp				7.781
Enschede	1.231	92	1.920	97.326
Goor	25	50	450	4.951
Haaksbergen	14	38	120	10.969
Hardenberg				19.823
Hellendoorn				17.552
Hengelo	410	150	2.160	45.030
Losser	27	-	900	18.190
Oldenzaal				11.760
Ootmarsum	9	6	19	1.895
Raalte	29	47	797	12.298
Rijssen	60	-	-	11.546
Tubbergen	2	2	-	12.065
Wierden	35	250	850	14.401
Winterswijk	72	130	2.349	

Bron: W.H. van Bruggen, *De middenstand in Overijssel*, in: E. Westerbeek (red.), *Overijssel. Aspecten en perspectieven*, Amsterdam 1951, p. 141; W.D. Lelieveld, *Winterswijk in oorlogstijd, 10-5-1940 - 31-3-1945. Een terugblik*, Aalten 1945, p. 44; Aantallen inwoners per 31 december 1945, ontleend aan: *Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Overijssel te Hengelo (O) over het jaar 1946*, p. 181; het aantal inwoners van Hellendoorn betreft de stand per 31 december 1946 en is ontleend aan: GAB Enschede, Bijkantoor Nijverdal, *Arbeidsmarktbeschrijving*, 1949 (GAB Almelo, 1).

Strikt genomen liggen niet al deze plaatsen in Twente/Achterhoek. Vanuit een stad als Raalte pendelden echter onder normale omstandigheden dagelijks vele arbeiders naar de textielindustrie en om die reden hanteer ik een wat ruimer begrip van de regio.

Pas begin oktober 1945, zes maanden na de bevrijding van Twente, bleek er in de noordelijke en oostelijke provincies flinke vooruitgang te zijn geboekt. ‘De verkeersstremmingen, welke transport en contact in den eersten tijd zoozeer bemoeilijkten, zijn thans grootendeels opgeheven. Het treinverkeer is hervat, de post functioneert weer, telefonisch contact, hoewel niet altijd gemakkelijk, is weer mogelijk. Tal van fabrieken zijn weer op gang gebracht, de aanvoer van brandstoffen loopt weer.’³⁷

De toestand waarin de bedrijven bij de bevrijding verkeerden was over het geheel genomen heel behoorlijk te noemen; er waren weliswaar geen of nauwelijks kolen en grondstoffen, maar de gebouwen en het machinepark verkeerden doorgaans in redelijke staat en een kern van arbeiders was nog aan de fabriek verbonden. Sommige bedrijven evenwel waren door bombardementen zwaar beschadigd, zoals in 1943 de Enschedese Katoenspinnerij en Spinnerij Ooster-

³⁶ W.M. Kop, directeur GEB, *Aan de stroomverbruikers*, in: *Trouw* 7 april 1945; Politierapport Hengelo 15-28 april 1945 (DMC Enschede, 3.31).

³⁷ College van commissarissen voor handel, nijverheid en landbouw voor het noorden en oosten des lands, *Overzicht van de vorderingen van het economisch herstel in het Noord-Oosten van Nederland*, nr. 6, 4 oktober 1945, p. 1.

veld.³⁸ In oktober 1944 werd de grootste bontweverij van Twente, de NV Koninklijke Weefgoederenfabriek v/h C.T. Stork & Co in Hengelo, weggebombardeerd. Ook de Koninklijke Nederlandsche Katoenspinnerij werd bij dit bombardement zwaar beschadigd. Vlak voor de bevrijding, op 30 maart 1945, werd de Twentsche Stoombleekerij in Goor getroffen door een bombardement. Als klap op de vuurpijl bliezen de Duitsers vervolgens de watertoren en de telefooncentrale op.³⁹

Tijdens de oorlog had de Duitse bezetter tal van fabrieksgebouwen gevorderd. Zo waren de gebouwen van de Textielfabriek Almelo op 2 maart 1944 door de Duitsers in gebruik genomen als opslagplaats; na de bevrijding gebruikten de geallieerden de ruimtes op hun beurt voor de opslag van voedsel.⁴⁰ De fabriek Rigtersbleek in Enschede was vanaf januari 1943 voor 80% in beslag genomen door het *Feldbekleidungsamt der Luftwaffe*. Andere ondernemingen hadden de machines van Rigtersbleek zolang opgeslagen. Toen de directie na de bevrijding de bedrijfsruimten gereed wilde laten maken, eisten de geallieerden de fabriek op als opslagruimte. ‘Eerstens kwam een instantie die een deel behield voor het bewaren van Duitse ondergoederen en uniformen als Engelsche oorlogsbuit. De tweede instantie maakte van een deel onzer weverij een depôt van nieuwe Engelsche goederen voor aanvoer naar de optrekkende legers. Een zaal werd ingericht als gevangenkamp. Een andere groote fabrieksruimte werd in beslag genomen voor de reparatie van zware tanks. En een groot deel van het resterende oppervlak is drie dagen geleden genomen voor repairshop voor lichtere auto's en tanks. Daarnaast zijn gemaakt eenige slaapzalen voor 400 man Engelsch personeel en werd de Duitse keuken plus het groote schaftlokaal, precies zoals dit in onze weverij door de vijand was gereed gemaakt, door onze geallieerde vrienden overgenomen.’ Erg hoopvol voor de nabije toekomst was de directie ook niet, want zij vreesde na beëindiging van de oorlog ‘de inkwartiering van de repatrierende krijgsgevangenen en civiele personen’.⁴¹ Meer bedrijven hadden met dergelijke bevrijdingsmoeilijkheden te kampen. Zo werd de fabriek van J.F. Scholten gebruikt als noodgevangenis; NSB-ers, SS-ers, Oostfrontstrijders en andere al dan niet vermeende collaborateurs vonden er een voorlopig onderkomen. Nog in augustus bezette de Intendance van het Nederlandse leger Spinnerij Oosterveld, waardoor Van Heek & Co en de Spinnerij Bamshoeve ruimte misten, omdat allerlei machines van Oosterveld in deze bedrijven stonden opgeslagen. Ook Blijdenstein en Tubantia in Enschede, de Stoomspinnerij in Nijverdal en Hedeman's Textielfabrieken in Almelo werden nog gebruikt door de geallieerden, terwijl bovendien de grote havenloods, waar normaal katoenballen lagen opgeslagen, als reparatiewerkplaats voor auto's werd gebruikt. Direct na de bevrijding moest H. ten Cate Hzn. & Co zijn fabrieken “Indië”, “Holland” en “Java” ten behoeve van de Canadezen ontruimen. Op 16 mei kreeg de firma weer de beschikking over deze ruimtes. De kosten van de ontruiming van circa f1.050,- declareerde het bedrijf bij de

³⁸ Wiegman, a.w., p. 200.

Bij het bombardement op Enschede van februari 1944 werden de textielfabrieken J.F. Scholten & Zn., N.J. Menko, Blijdenstein & Co, Nico ter Kuile & Zn., Scholten & Van Heek en Gerh. Jannink & Zn. beschadigd, alsmede een tiental confectiebedrijven, a.w., p. 304.

³⁹ J.L. de Jager, *De draad van de toekomst. Opkomst, tegenslag en voorspoed van Koninklijke Nijverdal-Ten Cate 1945-1990*, Zutphen 1991, p. 80; A.L. van Schelven, *Hengeler wind. De ontwikkeling van het industrieel klimaat van Hengelo sinds 1865*, Haarlem 1965, p. 113; K. Vos, *Twentekanaal: de laatste barrière*, in: C. Hilbrink, M. Kienhuis en K. Vos, *De Pruis komt! Overijssel in de Tweede Wereldoorlog*. Zwolle 1990 (Jaarboek Overijssel), p. 152; M. Dendermonde, C. Blazer, *The finishing touch. 100 jaar Twentsche Stoombleekerij NV*, 1957, 64.

⁴⁰ Brief Textielfabriek Almelo aan Departement van Handel, Nijverheid en Landbouw, 14 juni 1945 (DMC Almelo, 62).

⁴¹ Brief Rigtersbleek aan bestuur FVE, 25 april 1945 (TGFV Ingek.st. vanaf 21-7-1945).

gemeente Almelo.⁴² De fabriek van de firma Molkenboer in Oldenzaal is een tijd lang in gebruik geweest als ontsmettingsinrichting door de repatriëringsdienst.⁴³

3.2 Wanneer de staat in nood verkeert ...

Voor de oprukkende geallieerde legers was het van groot belang dat de burgerbevolking de militaire operaties niet belemmerde. Stroomen vluchtelingen, zoals hierboven kort aangeduid, vormden dit soort belemmeringen, maar ook het uitbreken van ziektes behoort begrijpelijkerwijs hiertoe. Enerzijds omdat deze een directe bedreiging voor de militairen kunnen vormen, anderzijds doordat mogelijk militaire eenheden zouden moeten worden ingezet voor ondersteuning aan de bevolking.

Een geheel ander probleem is het machtsvacuüm dat ontstaat, wanneer de ene machthebber het veld ruimt en de volgende zich nog niet heeft gevestigd. Oorlogvoering is immers verre van uitsluitend een militaire operatie op het slagveld. De moderne oorlog doet de maatschappij op zijn grondvesten schudden, blaast de maatschappelijke verhoudingen op. De secretaris van Minister-president Gerbrandy, J.G. de Beus, verwoordde deze dreiging in een lezing in april '44 op bloemrijke wijze. Het moment waarop het Duitse gezag zou verdwijnen, was, zo zei hij, 'het gevaarlijkste ogenblik voor een ordelijk verloop van zaken. De bevolking (...) zou bij het ontbreken van een geordend bestuur licht bloedbaden aanrichten. (...) Een uit de hand gesprongen bevolking is uiterst moeilijk weer in het gareel te krijgen. Ook is dit een welkom ogenblik voor ongunstige of extremistische elementen om hun slag te slaan.'⁴⁴ De geschiedschrijver van de *Civil Affairs Division*, Donnison, veralgemeniseerde dit gevaar. 'Modern war', zo schrijft hij, 'consumes governments and administrations in its path, leaving anarchy and chaos behind. If authority and the necessary minimum of order and administration are not at once re-established, disorder and subversion can all too quickly erode the victory that has been won in the field.'⁴⁵ Dit probleem – ook bekend als de angst voor een tweede "november 1918", genoemd naar de revolutionaire woelingen in Duitsland na afloop van de Eerste Wereldoorlog – heeft in de strategische overwegingen steeds een belangrijke rol gespeeld. De Britse regering had, mede met het oog hierop, al vroeg in de oorlog de *Civil Affairs Division* in het leven geroepen. Dit onderdeel maakte deel uit van het hoofdkwartier van Eisenhower, SHAEF (*Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces*), en had tot taak een "civil administration" te verzorgen. Met bondgenoten werden zo mogelijk overeenkomsten gesloten, waarin werd vastgelegd dat de geallieerden gedurende de militaire fase 'de facto volledige bevoegdheid hebben om alle maatregelen te nemen, welke door de militaire situatie vereist zouden worden'. Het optreden van de geallieerde opperbevelhebber zou de Nederlandse soevereiniteit vanzelfsprekend in geen enkel opzicht aantasten en, zo kwam men overeen, de communicatie tussen de opperbevelhebber en de Ne-

⁴² Brief A.C. van Eck aan Hoofdgroep Industrie, 25 augustus 1945 (TGFV Ingek.st. vanaf 21-7-1945); zie ook D. Blauwendraad-Doorduyn, *Niemandland*, Amsterdam 1989, p. 92/3; brief van H. Hedeman Jr's Textielfabrieken aan E. van Dronkelaar, 10 april 1945; brief H. ten Cate Hzn. & Co aan de burgemeester van Almelo, 22 mei 1945 (beide: GAA, 2330); brief van H. Hedeman Jr's Textielfabrieken aan DMC Almelo, 18 mei 1945 (DMC Almelo, 62).

Hedeman's Textielfabrieken hadden de laatste tweeënhalve jaar van de oorlog in opdracht van de Duitse autoriteiten volledig stil gelegen en waren door de *Wehrmacht* in beslag genomen en 'in een meer dan schandaligen toestand achtergelaten'.

⁴³ *Overzicht werkzaamheden MG*, p. 244.

⁴⁴ Geciteerd naar L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 9, Londen*, Den Haag 1979, p. 1361, voetnoot 1. Volgens De Jong was De Beus' tekst zowel door Gerbrandy als door koningin Wilhelmina goedgekeurd.

⁴⁵ F.S.V. Donnison, *Civil affairs and military planning. Central organization and planning*, London 1966, p. 341.

derlandse regering zou verlopen via het Militair Gezag (MG) dat de Nederlandse pendant was van de Civil Affairs Division.⁴⁶

Aandacht voor het handhaven van orde en rust na afloop van de oorlog was er al op het moment dat de inkt, waarmee generaal Winkelman in 1940 de capitulatie had getekend, nog maar net droog was. Het meest bekende initiatief op dit terrein in bezet gebied ging uit van de reserve luitenant-kolonel der artillerie J.H. Westerveld. In de zomer van 1940 startte hij met een organisatie, onder de naam “Orde-Dienst” (OD), gericht op ‘de handhaving van orde en rust na de bevrijding’.⁴⁷

In Londen richtte de toenmalige Nederlandse Minister van Oorlog, de oud-beroepsofficier A.Q.H. Dijkhoorn in 1941 in opdracht van het kabinet een speciaal Bureau op, dat tot taak kreeg de terugkeer van de regering en het herstel van orde en rust in Nederland te onderzoeken. Hij achtte een herhaling van de revolutionaire onrust zoals in 1918 zeer waarschijnlijk. Koningin Wilhelmina en verscheidene andere ministers deelden deze vrees en wilden daarom zo spoedig mogelijk weer beschikken over een eigen militaire macht, omdat zij ‘revolutionaire woelingen van communisten of andere extreem-linkse krachten’ wilden tegengaan. Zowel bij de koningin als bij die ministers leefde de herinnering aan de Russische revolutie van november 1917, aan de revolutionaire acties in Duitsland en elders in centraal-Europa in november 1918 en in de daarop volgende periode, en vooral ook aan wat in die novembermaand in Nederland was geschied.⁴⁸

In de loop van de oorlog ontwikkelde de regering in Londen een helderder beeld van de manier waarop zij na de bevrijding haar gezag wilde herstellen. Zij wilde niet meer afhankelijk zijn van

⁴⁶ *Overzicht werkzaamheden MG*, p. 15.

⁴⁷ G.J. van Ojen Jr., *De Binnenlandse Strijdkrachten*, Den Haag 1972, p. 27-28; J.W.M. Schulten, *De geschiedenis van de orde-dienst. Mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie*, Den Haag 1998, p. 104. Schulten beschrijft, p. 80-99, nog een aantal soortgelijke organisaties.

⁴⁸ De Jong, a.w., *deel 9, Londen*, Den Haag 1979, p. 1360; zie ook De Jong, a.w., *deel 10a, Het laatste jaar I*, Den Haag 1980, p. 146.

De Jong is in het deel over “Londen” zeer stellig in deze kwestie: ‘Beduchtheid voor een herhaling van “november ’18” (...) vindt men in de Londense stukken slechts zelden uitdrukkelijk vermeld. Bewijst zulks dat die beduchtheid ontbrak? Integendeel: zij sprak, menen wij, zó vanzelf dat ze niet veelvuldig vastgelegd behoefde te worden’, in: De Jong, a.w., *deel 9, Londen*, p. 1360-1361. De door De Jong gesignaleerde angst bij koningin Wilhelmina was met de getroffen voorbereidingen nog niet verdwenen. Hij citeert uit haar dagboek van 1 maart 1945 enkele punten die zij met J.M. de Booy, op dat moment de Minister van Oorlog, wilde bespreken: ‘Welke afspraken wij moeten maken om in ieder geval baas in eigen huis te zijn en te blijven, dus een toestand als in Griekenland te voorkomen. Weten wij genoeg af van de afspraken in dezen van de 3 groten? Wanneer komt de rode uitbarsting, wat gaan wij daartegen doen, welke reacties zijn te verwachten bij het wèldenkende deel?’ Eind april vroeg zij zich in haar dagboek af: ‘Zijn com[munisten] van plan te grijpen n[aar] de macht en hun wapenen niet anders in te leveren dan na voldoening aan hun eisen?’, in: De Jong, a.w., *deel 10b, Het laatste jaar II*, p. 952.

Termeer, a.w., p. 670-671, wijst ook nadrukkelijk op dit verschijnsel en op het belang ervan bij de voorbereidingen voor het herstel van rust en orde: ‘Naarmate de bevrijding van het Noorden naderde en de onvrede en de kritiek in de georganiseerde oud-illegaliteit in het Zuiden toenamen, groeide ook de angst voor Communistische agitatie, niet alleen bij de leiders van de in de GOIWN (Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland, schr.) en de BS georganiseerde oud-illegaliteit, maar ook bij de autoriteiten van het militair en burgerlijk gezag. (...) Deze algemene vrees voor communistische ordeverstoringen hield ook na 5 mei nog tenminste enkele weken aan. De geallieerde en Nederlandse militaire autoriteiten bereidden zich althans zo goed mogelijk voor op effectieve tegenmaatregelen, die in het algemeen neerkwamen op versterking en snelle bewapening van het nog resterende politie-apparaat en het achter de hand houden van de in Zuid-Nederland gevormde *Light Infantry Battalions* (LIB’s), die zonnodig snel uit Duitsland teruggehaald konden worden.’ Ook J. Hoogenboezem, *H.J. Kruls. Een politieke generaal*, Amsterdam 2010, p. 103 en 123, vindt de aandacht in de Londense regeringskringen voor mogelijke opstanden en ongeregeldeheden niet verrassend, omdat de Russische en Duitse revoluties van 1917 en 1918 bij de meesten nog vers in het geheugen lagen. Bovendien, ‘Engelandvaarders kwamen aan met berichten over grote aantallen communisten die klaarstonden om bij een machtsvacuüm het bestuur over te nemen’. Dat Kruls ‘een felle anticommunist’ was, was volgens Hoogenboezem, p. 106, een belangrijke eigenschap die hem geschikt maakte voor het MG. Immers, ‘één van de zelden hardop uitgesproken redenen voor de oprichting van het militair gezag was de angst voor communistische opstanden’, zoals die ook aan het einde van WO I hadden plaatsgevonden.

de diverse verzetsbewegingen, maar zoveel mogelijk de handen vrij hebben. Om haar onwelgevallige politieke verwickelingen te voorkomen en om een snelle wederopbouw van het leger mogelijk te maken, moest het verzet onder controle worden gebracht. De OD was door zijn goede organisatie bij uitstek geschikt voor dit doel. Dit betekende een verschuiving in de rol die aan de OD werd toegekend. In mei 1943 had de regering aan de leiding van de OD nog te kennen gegeven dat zij ‘in de periode van het vacuüm’ dankbaar gebruik zou maken van de OD voor het herstel en de handhaving van de openbare orde. In augustus 1944 besloot de regering evenwel om het Militair Gezag van generaal H.J. Kruls de eerstverantwoordelijke instantie te maken voor de ordehandhaving. De OD kwam daarbij onder bevel te staan van het MG.⁴⁹

In een aantal door de Duitsers bezette landen hadden de geallieerden in de loop van de oorlog ondergrondse strijd- en verzetsorganisaties officieel erkend, onder meer in Noorwegen, Polen, Joegoslavië, Griekenland, Frankrijk en België. Hiermee waren deze organisaties formeel onderdeel geworden van de geallieerde troepenmacht. De Nederlandse regering streefde in de loop van 1944 eenzelfde erkenning na, mede om op die manier de illegale organisaties te kunnen bundelen en zo greep te krijgen op de wapens, waarover zij beschikten. SHAEF voelde aanvankelijk niets voor een erkenning van een Nederlandse strijdmacht als officieel troepenonderdeel. Men was daar ontevreden met het optreden van Franse binnenlandse strijdkrachten bij de inneming van Parijs, eind augustus 1944. In België had een deel van het verzet aanvankelijk geweigerd in te gaan op de oproep van Eisenhower om de wapens in te leveren.⁵⁰ In Griekenland was het tot ernstige botsingen gekomen tussen delen van het voormalige verzet en geallieerde troepen. Prins Bernhard heeft zich bijzonder ingespannen om de geallieerden ervan te overtuigen, ‘dat aan Nederlandse kant indisciplinair optreden noch acties buiten bevel van hogerhand waren te verwachten en dat juist door een officiële bundeling van verzetsorganisaties en een coördinatie in geallieerd militair verband, aan eventueel dreigende revolutionaire woelingen alle kans op enig succes zouden worden ontnomen.’ Diens adjudant, Ch.H.J.F. van Houten, benadrukte na de oorlog dat het opnemen van de diverse verzetsgroepen niet alleen was bedoeld om de oorlogsinspanningen van de geallieerden te ondersteunen, maar dat een belangrijke functie ervan was om hen ‘van de straat te krijgen, waar zij anders, gewapend, gevaar zouden kunnen opleveren’. Of het aan de overtuigingskracht van Prins Bernhard heeft gelegen of niet, feit is dat hij op 3 september 1944 werd benoemd tot Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten en daarmee rechtstreeks ondergeschikt was aan generaal Eisenhower.⁵¹

Kortom, ‘wanneer de staat in nood verkeert dan zet het [sic] zijn machtsmiddelen – in het bijzonder zijn militair apparaat – in om die nood te keren.’⁵² Dit citaat, afkomstig uit het verslag van de werkzaamheden van het MG, geeft de essentie simpel en treffend weer.

⁴⁹ Van Ojen, a.w., p. 47, 49.

Schulten, a.w., p. 351, wijst op soortgelijke ontwikkelingen in Frankrijk, België en Noorwegen. ‘Ook in die landen ging het er bij de regeringen om het gewapende verzet onder controle te krijgen. Daarbij ging het er niet in de eerste plaats om de vijand te verslaan, maar om tijdens en onmiddellijk na de bevrijding de rust en orde in het land te bewaren en de eigen positie veilig te stellen.’

⁵⁰ L. de Vos, *De bevrijding. Van Normandië tot de Ardennen*, Leuven 1994², p. 110. Zie ook Kuys, *De vrees voor wat niet kwam*, p. 28-29.

⁵¹ Van Ojen, a.w., p. 132-134. Volgens De Jong, a.w., *deel 10b, Het laatste jaar II*, Den Haag 1982, p. 678, daarentegen was SHAEFF ‘vlot accoord gegaan met het denkbeeld, de semi-militaire verzetsgroepen in Nederland, analoog aan wat in Frankrijk was geschied, te bundelen tot de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten en deze te plaatsen onder bevel van prins Bernhard.’

⁵² *Overzicht werkzaamheden MG*, p. 4.

De voorbereidingen die in Londen waren getroffen, hadden hun pendant in Twente. Ook daar prepareerden de vooroorlogse autoriteiten zich op een spoedig herstel van orde en rust. Op verzoek van Westerveld, de initiator van de OD, startte de Oldenzaalse textielfabrikant C.M. Gelderman vroeg in de oorlog met de vorming van het gewest Twente van de OD. Vanwege zijn vele relaties werd hij als de juiste persoon beschouwd om plaatselijke afdelingen op te zetten. Na zijn arrestatie in 1942 nam zijn broer J. Gelderman Jr. diens taken over. Twente maakte vanaf december 1943 onderdeel uit van Gewest 4 van de OD en stond onder het commando van kolonel KNIL b.d. G.D.E.J. Hotz.⁵³ Hoe de voorbereiding op de verwachte sociale spanningen na de bevrijding in zijn werk ging, komt in de volgende paragraaf aan de orde. Waren de overwegingen om tot ordemaatregelen over te gaan in het begin van de oorlog gebaseerd op vage verwachtingen omtrent de toekomst en op herinneringen aan de ervaringen na afloop van de Eerste Wereldoorlog, in de loop van 1944 begon de dreiging van een brede beweging tegen het handhaven van de vooroorlogse verhoudingen concrete vormen aan te nemen; iedere dag dat de maatschappelijke ontwrichting groter werd, groeide deze dreiging. De stemming onder de Nederlandse arbeiders in het algemeen en onder de Twentse textielarbeiders in het bijzonder was de in Nederland aanwezige autoriteiten beter bekend dan die in Londen, waar men uit de aard der zaak geen volledig beeld had en af moest gaan op een beperkte hoeveelheid berichten; maar ook die waren niet voor tweërlei uitleg vatbaar: terugkeer naar de vooroorlogse verhoudingen zou niet worden geaccepteerd, een halsstarrig vasthouden door de textielfabrikanten aan hun oude machtsposities zou wel eens een beweging op gang kunnen brengen die niet dan met veel geweld in toom te houden zou zijn. De beoogde nieuwe sociale structuur die de toppen van de werkgevers en vakcentrales in petto hadden, zou zich in dat geval niet kunnen ontploien.⁵⁴

3.2.1 De Binnenlandse Strijdkrachten

Uitvoersel van de hierboven genoemde pogingen van de Nederlandse regering in Londen om het verzet onder controle te krijgen, was het samenvoegen van de verschillende verzetsgroepen in de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). In het gehele land bestond er forse weerstand tegen. Volgens Van Ojen was ‘het een ongunstige tijd (...) voor ingrijpende maatregelen, die de status raakten van de tot nu toe bestaande en tot ontwikkeling gekomen verzetstoppen’. De illegaliteit was zich al aan het voorbereiden op de komst van de bevrijders en achtte een volledige hergroepering van het verzet overbodig. De leiding van het verzet maakte zich niet druk over de organisatievorm voor de tijd ná de bevrijding. De verschillen tussen de diverse verzetsorganisaties waren bovendien dusdanig dat samensmelting in de BS geen eenvoudige opgave was.⁵⁵

Ook in Twente bleek de weerstand groot. Pal na de bevrijding attendeerde W.L. de Walle, Officier van Justitie bij de Arrondissementsrechtbank te Almelo en Districts Civiel Officier van de BS voor Twente, de Provinciaal Militair Commissaris van Overijssel al op de ‘vele puzzels en wrijvingen’ die hadden gespeeld bij de samenvoeging tot BS. Volgens hem bestond er ‘een scherpe antithese’ tussen de OD en ‘de verzetsbeweging’ wat het vinden van voor beide groe-

⁵³ C. Hilbrink, *De illegalen. Illegaliteit in Twente & het aangrenzende Salland 1940-1945*. Den Haag 1989, p. 206-209; Schulten, a.w., p. 115. Chr. Gelderman heeft de oorlog overleefd; J. Gelderman Jr. is na zijn arrestatie in februari 1944 spoorloos verdwenen.

⁵⁴ Voor een overzicht van de voorbereidingen voor de OD en van de stemming onder de arbeidersbevolking in Twente, zie Kuys, *De vrees voor wat niet kwam*, p. 559-563. Hij wijst ook, p. 559, op de sterke personele relatie van de OD met de Bijzondere Vrijwillige Landstorm van vóór de oorlog. De voorbereiding en totstandkoming van de Stichting van de Arbeid komen uitvoerig aan de orde in Kuys, a.w., p. 575-599.

⁵⁵ Van Ojen, a.w., p. 164; De Jong, a.w., *deel 10 b, Het laatste jaar II*, p. 699-700 en 710-712, wijst op de tegenstellingen tussen de verschillende groepen uit de illegaliteit.

pen acceptabele oplossingen soms onmogelijk had gemaakt.⁵⁶ Overigens hadden de twee belangrijkste verzetsgroepen in Twente, de Landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers (L.O.) en de Knokploegen (KP) in het dagelijkse verzetswerk vrijwel niets met elkaar te maken en voelden zij absoluut niet voor samenwerking. Onder zware druk van ‘Londen’ en ‘om na de bevrijding geen al te grote chaos te krijgen’, zoals L.O.-kopstuk in Twente, Dirk van der Meer, het formuleerde, legde men zich er toch bij neer.

De vraag was uiteraard wel wie de leiding op zich moest nemen. Niet iemand uit een van beide organisaties, daarvoor was de onderlinge rivaliteit te groot; er woedde, in de woorden van Van der Meer, ‘een stille, verbitterde strijd om de macht’. In september 1944 is er een vergadering belegd over de vraag wie in de regio de leiding van de BS op zich zou nemen. Bij deze bespreking waren ook de belangrijkste industriëlen aanwezig die zelf met het verzet weinig of niets van doen hadden. Er werd zware druk op hen uitgeoefend om de leiding van de BS in handen te nemen, maar pas na het dreigement dat iemand van buiten Twente de leiding zou krijgen, zou de fabrikant B.J. ter Kuile gezwicht zijn. Ter Kuile zelf gaf een wat andere lezing van de gebeurtenissen. In een terugblik verklaarde hij van verschillende kanten benaderd te zijn, o.a. door A.A.W. van Wulfften-Palthe uit Almelo, verbonden aan de Inlichtingendienst van de Districtscommandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, om mee te werken aan het oprichten van de BS in Enschede. Aanvankelijk had B.J. ter Kuile zich met de financiën van de BS beziggehouden en is hij geleidelijk naar voren geschoven. ‘Toen ik geen geschikte officier kon vinden, heb ik mijzelf bereid verklaard (...) dit te doen.’ G.D.E.J. Hotz, de Gewestelijk Commandant, heeft de keuze voor hem uiteindelijk gemotiveerd door te zeggen dat ‘een Enschedeër noodzakelijk was in Enschede’.⁵⁷ Duidelijk is dat de beide belangrijke verzetsgroepen elkaar de leiding niet gunden, ook al erkenden zij het belang van eenhoofdige leiding van een verzetsbeweging die binnen één verband, dat van de BS, functioneerde. Het moest ook niet ‘iemand van buiten’ zijn en zo kwam men in de textielstad Enschede al gauw uit bij een textielabrikant, die immers van oudsher gewend waren op velerlei terrein de lakens uit te delen.

Ondanks de heftig oplopende emoties en soms felle tegenstellingen, was er in de laatste periode van de oorlog een strak hiërarchisch ingerichte organisatie ontstaan, die zich richtte op de situatie direct na de bevrijding. Daar waren de BS op ingesteld en daar was ook de bewapening voor bedoeld. Vlak voor de bevrijding telde de BS in Enschede en directe omgeving 545 man, voorzien van een omvangrijke bewapening die na een dropping op 27 maart 1945 nog eens met 107 stenguns met 20.160 stuks munitie en 45 geweren met 9.300 stuks munitie werd uitgebreid. In Almelo en omgeving telde de BS een kleine 70 man, in de plaats Oldenzaal waren het er circa 20.⁵⁸ Kortom, een speler die, indien dat nodig werd geacht, zijn tanden zou kunnen laten zien.

Voor het dagelijkse verzetswerk was de totstandkoming van de BS in Twente, evenals elders, vrijwel zonder betekenis. De Twentse illegaliteit bleef ‘een verzameling min of meer met elkaar samenhangende en samenwerkende illegale werkers, die zich bezighouden met de noden en problemen van de dag.’ Alleen de top van de verzetsgroepen was van het bestaan van de BS op de hoogte.⁵⁹ De illegaliteit was zeer klein, beperkte zich tot mensen die elkaar vonden. De ille-

⁵⁶ Brief W.L. de Walle aan C. Verhoeff, de PMC Overijssel, 5 april 1945 (PMC Overijssel, 77).

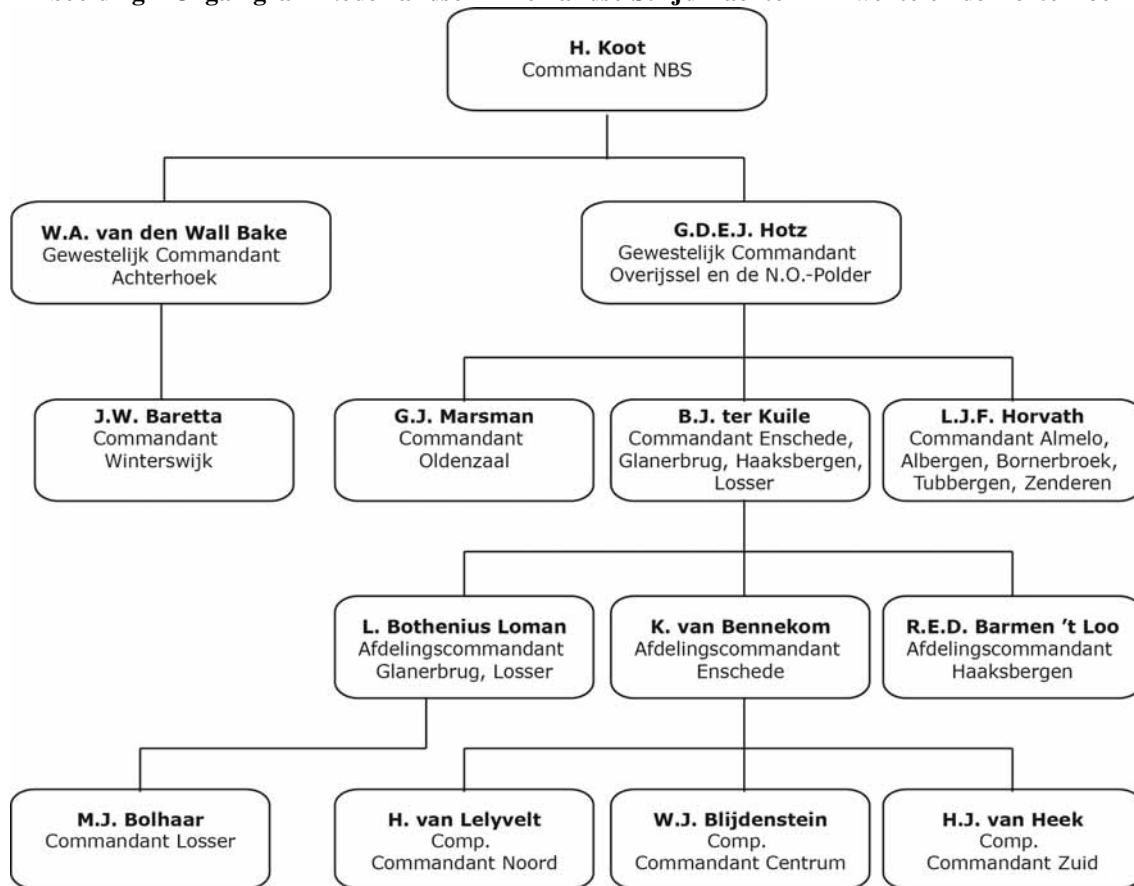
⁵⁷ Citaten bij Wiegman, a.w., p. 259-261 en 266-272.

⁵⁸ Wiegman, a.w., p. 385; Cornelissen, Slettenhaar, a.w., p. 392; G.J.J.W. Weustink, *Oldenzaal in de Tweede Wereldoorlog*, Enschede 1980, p. 272.

⁵⁹ Hilbrink, a.w., p. 291.

galen vormden in Twente 'geen beweging die maatschappelijke ontwikkelingen op gang kon brengen of versnellen, laat staan bestaande maatschappelijke verhoudingen doorbreken. Zij vormden helemaal geen beweging. Zij waren individuen, die geheime contacten onderhielden met mensen van wie zij vaak de echte naam niet eens kenden. Zij zochten en vonden die contacten voornamelijk binnen de eigen vertrouwde zuil of stand.'⁶⁰

Afbeelding 2 Organigram Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten in Twente en de Achterhoek

Wie waren de kopstukken in de Binnenlandse Strijdkrachten in Twente en de Achterhoek?

- W.A. van den Wall Bake was reserve luitenant-kolonel der cavalerie
- J.W. Baretta was schoolhoofd in Winterswijk⁶¹
- G.D.E.J. Hotz was kolonel der infanterie KNIL b.d.
- B.J. ter Kuile was vanaf 1943 mededirecteur van Nico ter Kuile & Zonen⁶²
- K. van Bennekom was afkomstig uit Den Haag en zou oorspronkelijk de leiding in Enschede hebben gekregen. De Gewestelijk Commandant plaatste Ter Kuile boven hem; hij 'legde zich hier volkomen bij neer', aldus Ter Kuile in een terugblik⁶³

⁶⁰ Hilbrink, a.w., p. 328.

⁶¹ H. Krosenbrink, *De oorlog is nog niet gewonnen*, in: *Winterswijk in de Tweede Wereldoorlog*, a.w., p. 273.

⁶² Blijkens een brief van B.J. ter Kuile Sr. aan zijn zoon B.J. ter Kuile Jr. werd de laatste in 1943 in de directie van het bedrijf opgenomen (Van Heek, 965).

- R.E.D. Barmen 't Loo was bedrijfsleider van de Twentsche Kabelfabriek in Haaksbergen; vanaf de bevrijding tot 1 juli 1945 was hij tevens de waarnemend burgemeester in die plaats⁶⁴
- W.J. Blijdenstein behoorde tot de directie van Spinnerij Bamshoeve
- H.J. van Heek was directeur van de Boekelose Stoombleekerij en van 1945-1963 een der commissarissen bij Rigtersbleek.⁶⁵

Direct na de bevrijding, toen de BS in het volle licht waren getreden, concludeerden diverse vertegenwoordigers van het Militair Gezag dat de BS vooral in Enschede 'typisch het stempel van de groote fabrikanten' droeg en daardoor 'bij de arbeiders niet altijd even populair' was. Het MG voorzag hier de kiem van een mogelijk conflict.⁶⁶

Vanaf 1 april 1945, met de komst van de geallieerden, stortte de BS zich, net als elders, op het arresteren van "foute elementen". Dit gebeurde op basis van al in de oorlog aangelegde lijsten. De arrestaties die door de BS werden uitgevoerd, verliepen 'kalm en waardig', zo rapporteerde een officier van het MG ter plaatse aan Kruls.⁶⁷ Ook de bevolking zelf nam, volgens een ander rapport van het MG, 'een uiterst matig en humaan standpunt' in: 'Er is geen sprake van een "bijltsjesdag-" of "touwtjesdag"-mentaliteit.' Volgens de inspecteurs van het MG waren de genomen maatregelen daarom eerder te zwak dan te streng.⁶⁸

Op de dag van de bevrijding nam de BS direct bezit van de gemeentehuizen in de verschillende plaatsen en nestelde zich daarmee meteen in het centrum van de politieke macht. In een aantal plaatsen benoemde de BS een waarnemend burgemeester. In Enschede was dat J.W.A. van Hattum, voor de oorlog gemeentesecretaris en tijdens de oorlog actief in de KP in Enschede. Hij volgde W.R. Jager, districtsleider van de NSB in Overijssel, op die de laatste zes maanden voor de bevrijding deze functie had uitgeoefend. Jager werd ter plekke gearresteerd. In *Het Vrije Volk* van 3 april lieten Ter Kuile en Van Hattum een *Proclamatie van het Plaatselijk Gezag* afdrucken, waarin zij de bevolking van Enschede meedeelden dat de regering 'reeds lang voor de bevrijding' een Plaatselijk Commandant had aangewezen met de taak 'om reeds tijdens de bezetting de nodige voorbereidingen te treffen en om in de komende overgangstijd, tezamen met zijn staf en in nauwe samenwerking met de civiele instanties alle vereiste maatregelen te treffen'. Dit Plaatselijk Gezag stelde zich 'op geen enkel politiek standpunt en maakt daarom aan-

⁶³ Wiegman, a.w., p. 268.

⁶⁴ Rapport van C.B. Los, 3 april 1945, over situatie in Haaksbergen (DMC Enschede, 1).

⁶⁵ A.L. van Schelven, *Onderneming en familisme. Opkomst, bloei en neergang van de textielonderneming Van Heek & Co te Enschede*, Leiden 1985², p. 215.

⁶⁶ Rapport W.J. Oosterkamp aan C. Verhoeff, over de periode 2 t/m 5 april 1945 (PMC Overijssel, 3); Kapt. Schutte, Lt. Staverman en Lt. de Jong aan Kapt. Hoekstra, *Rapport inzake de ervaringen der inspecteurs der Opsporingsdiensten*, 9 april 1945 (DMC Enschede, 34). J. Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2003², p. 363, wijst er op 'dat in het zuiden, vooral in Noord-Brabant, in de hoogste echelons van het Militair Gezag en van de BS, topmensen uit het bedrijfsleven de lakens uitdeelden'. Dit was duidelijk niet tot Noord-Brabant beperkt. P. Romijn onderstreept deze conclusie van Meihuizen waar hij schrijft, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam 2006, p. 615, dat de BS 'en andere verzetsformaties (...) min of meer congruent (bleken) met de lokale en regionale elites en zo was het in de overgangstijd gemakkelijker om gezaghebbende mensen aan het werk te zetten'. Het nadeel dat het MG in de eerste dagen na de bevrijding meende te zien, bleek in de praktijk dus een voordeel voor een ordelijk herstel van de verhoudingen.

⁶⁷ *Het Vrije Volk*, 3 april 1945; rapport W.J. Oosterkamp aan Chef Staf Militair Gezag, 6 april 1945 (PMC Overijssel, 97).

⁶⁸ Kapt. Schutte, Lt. Staverman en Lt. de Jong aan Kapt. Hoekstra, *Rapport inzake de ervaringen der inspecteurs der Opsporingsdiensten*, 9 april 1945 (DMC Enschede, 34).

spraak op de steun en het vertrouwen van ieder goedwillend burger'. De bevolking zou zo snel mogelijk weer zijn eigen bestuur mogen verkiezen, maar vooralsnog was 'het nog geen tijd van praten en beraadslagen', maar van handelen om de vele moeilijkheden het hoofd te bieden. Dit omvatte het in beslag nemen van de dagbladpersen; handhaving van de geldende lonen, huren, maximumprijzen en distributiebepalingen; strenge bestraffing van zwarte handel, ondermeer in levensmiddelen; zuivering van de politie en arrestatie van NSB'ers.

Ook in Oldenzaal benoemde de BS een waarnemend burgemeester, die daarmee de plaats innam van de NSB'er A.H.G. Weustink, die vanaf 1942 dat ambt had bekleed. De terugkeer enige tijd later van de vooroorlogse burgemeester G.H.P. Bloemen werd niet door alle bewoners van Oldenzaal met instemming begroet. Een buurtvereniging vond dat men beter te doen kon hebben met Weustink, 'hoewel deze NSB'er was', dan met Bloemen. In Haaksbergen nam de plaatselijke commandant van de BS, R.E.D. Barmen 't Loo, zelf het burgemeestersambt waar. Evenals in Losser, waar de gemeente-ambtenaar M.J. Bolhaar, plaatselijk commandant van de BS, hoofd van de gemeente werd. Hij volgde hiermee burgemeester C.J.A. van Helvoort op die vanaf september 1944 ondergedoken was. Na het verdwijnen van Van Helvoort was de NSB'er W. Henkes burgemeester van Losser geweest. Op 12 april volgde A.J. Mos Boljaar op en in december 1945 gaf hij de burgemeesterketting door aan J.S. Hassing, sinds 1939 wethouder en plaatsvervangend burgemeester in Losser.

De lokale commandant van het MG benoemde in Almelo op de dag van de bevrijding E. van Dronkelaar, ex-wethouder en deelnemer aan het verzet, tot waarnemend burgemeester. Hij volgde M. Sichterman op die van 1925 tot het einde van de oorlog deze functie had uitgeoefend. Van Dronkelaar werd in 1946 opgevolgd door J.M. Ravesloot. In Hengelo nam J.A.H.J. van der Dussen op 3 april 1945 zijn taak als burgemeester weer op zich. Hij was in 1937 geïnstalleerd, maar had in 1942 zijn functie moeten neerleggen. Sichterman, de burgemeester van Almelo, had hem enige tijd waargenomen, waarna achtereenvolgens de NSB'ers G. Nijk, een notaris uit Olst, J. Best en J.L.Th. Groneman, een werktuigkundig ingenieur uit Hengelo, die taak hadden uitgevoerd. De NSB-burgemeester van Winterswijk, de veearts W.P.C. Bos, was vlak voor de bevrijding naar Drenthe gevlucht. Hij werd op 4 april opgevolgd door J. Kneppelhout die tot 1941 dit ambt ook had bekleed.⁶⁹

Van Helvoort werd op 14 april door de Provinciaal Commandant van het MG, C. Verhoeff gestaat als burgemeester van Losser 'met behoud van alle aan die functies verbonden inkomsten en voordeelen' en uiteindelijk in juni 1946 ontslagen. Niet omdat hij "fout" zou zijn geweest, maar, zoals de Commissie van advies betreffende zuivering gemeentepersoneel, een door Minister van Binnenlandse Zaken Beel ingesteld orgaan, onder meer schreef over hem: 'De burgemeester was in alles de dienstwillige dienaar van de Duitsers. Toen ter gelegenheid van het in krijgsgevangenschap wegvoeren van het Nederlandse leger het secretariepersoneel in staking

⁶⁹ *Proclamatie van het Plaatselijk Gezag*, 1 april 1945, afgedrukt in: *Het Vrije Volk*, 3 april 1945; Wiegman, a.w., p. 261; Weustink, a.w., p. 242; M. Jansen, a.w. p. 91; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 344, 346, 355 en 660; Th. Evers, *C.J.A. van Helvoort; 'de tragiek van een burgemeester in oorlogstijd'*, in: *Oet Dorp en Marke Losser*, nr. 3 (2010), p. 6-39; http://www.biografischwoordenboek gelderland.nl/bio/3_Willem_Pieter_Cornelis_Bos;

http://www.biografischwoordenboek gelderland.nl/bio/4_Johannes_Kneppelhout. Romijn, a.w., p. 267, noemt hem ten onrechte P.A. Kneppelhout.

De vooroorlogse burgemeester van Enschede, J.J.G.E. Rückert die vanaf 1933 burgemeester van Enschede was geweest, is in augustus 1944 met ziekteverlof gegaan en vervolgens ondergedoken; na de oorlog, in 1946, is hem eervol ontslag verleend. In diens plaats werd de NSB'er J.H. Oonk uit Haaksbergen benoemd, die na enkele maanden werd opgevolgd door W.R. Jager uit Holten. Van Hattum bleef enkele maanden waarnemend burgemeester en kreeg op 1 juni 1945 eervol ontslag. Hij werd in april 1946 opgevolgd door M. van Veen. Zie ook G.J. Alberts, "*Blonde Piet*" (<http://blondepiet.come2me.nl/>), een boek over de KP'er P. Alberts.

ging, is de burgemeester tegen dat personeel op uiterst krasse wijze opgetreden.’ Over Van der Dussen concludeerde de Commissie van advies dat veel goede zaken enkele ‘vlekjes’ zonder meer wegpoetsten. Zij beschouwde hem als ‘een sterke figuur die door zijn juiste houding tegenover de bezetter de waardering van de bevolking verworven heeft’.

Dit zijn enkele voorbeelden van zuivering van burgemeesters in Twente (verderop komt nog de zuivering van andere beroepsgroepen aan de orde) en zij onderstrepen de conclusie van Evers dat de illegaliteit ook in die regio vond ‘dat degenen die de vuurproef van de bezetting niet goed hadden doorstaan, op grond van verlies van vertrouwen ontslagen behoorden te worden. En de overheid wilde het gezag zo snel mogelijk herstellen en als eerste het gezag dat het dichtst bij de burger stond, dus de burgemeester.’⁷⁰

De leiding van de Binnenlandse Strijdkrachten zorgde goed voor de manschappen. Al hun onkosten werden vergoed, zij ontvingen een daggeld van één of twee gulden en vanaf eind mei ontvingen zij, op voorstel van prins Bernhard, aanzienlijk hogere rantsoenen dan de rest van de bevolking: ‘per dag een liter warm eten uit de Centrale Keukens, een halve liter melk, drie ons brood en anderhalf ons biscuit. Per week minstens een pond vlees of vis en voorts van alle andere levensmiddelen die in distributie zouden komen, anderhalf maal de voor de burgerij geldende rantsoenen.’ Voor zover dit niet voldoende was of niet voldoende werd geacht, kwam het voor dat leden van de Enschedese BS op ‘rooftocht’ gingen in Duitsland, of probeerden een varken te stelen bij het plaatselijke slachthuis; dit tot verontwaardiging van burgemeester van Hattum, die de commandant er diverse keren op aansprak. De commandant van de BS in Almelo, L.J.F. Horvath, vroeg aan het MG ter plaatse om 50 paar herenschoenen, 25 paar dameschoenen, 40 paar gymschoenen en 100 overalls ten behoeve van zijn manschappen.⁷¹ Op 8 april kwam de opperbevelhebber van de BS, Prins Bernhard, naar Enschede en Oldenzaal om onder grote publieke belangstelling zijn troepen te inspecteren.⁷² Ondanks deze aandacht voor de troepen constateerde de Provinciaal Militair Commissaris van het MG, C. Verhoeff, in een rapport aan zijn Chef Staf Kruls, ‘dat de leiding van de NBS volkomen faalt in het richting geven aan de BS hier in de provincie’. Er was volgens hem geen contact tussen de (centrale) staf van de BS en de leiding en manschappen in de provincie. Of dit ook zo ver ging dat er geen soldij meer werd uitbetaald, of dat dit samenhang met de roerige tijden zo vlak na de bevrijding is niet duidelijk. Feit is dat Ter Kuile de soldij uit de kas van zijn bedrijf voorschoot. Blijkens een brief van Ter Kuile van begin mei ging het hier om ruim 800 man, geen gering aantal.⁷³

Toen de in Londen zo gevreesde, gewapende opstand niet aan de orde bleek en de autoriteiten hun plaatsen weer hadden ingenomen – nog niet onbetwist, maar zij zaten in ieder geval weer – was de rol van de BS in feite uitgespeeld. Hiermee was het voormalig verzet, voor zover het deelnam in de BS, ook onder controle gebracht en van zijn angel ontdaan. De ervaringen uit Zuid-Nederland, waar dit aanmerkelijk moeizamer was verlopen, wierpen hun vruchten af. De manschappen kregen onder meer taken als bewakingstroepen toegewezen. De commandant van

⁷⁰ Evers, a.w., p. 19, 26, 33; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 643.

⁷¹ De Jong, a.w., *deel 12, Epiloog*, p. 151; Brief van L.J.F. Horvath, Commandant NBS-SG, aan MG-Almelo, 14 mei 1945 (DMC Almelo, 28)

⁷² *Trouw* 10 april 1945; brieven J.W.A. van Hattum aan de plaatselijke commandant van de BS, 11 april 1945, 12 april 1945 en 2 mei 1945 (alle: GAE, 4856); T. Wiegman, *Enschede's bevrijding in beeld*, Enschede 1985, p. 32-37, Weustink, a.w., p. 246.

⁷³ Rapport C. Verhoeff aan Chef Staf MG, 13 april 1945 (DMC Enschede, 1); Brief B.J. ter Kuile aan MG Enschede, 1 mei 1945 (DMC Enschede, 33). Het is uit de bronnen niet op te maken hoe lang Ter Kuile de soldij heeft voorgeschooten.

Harderwijk omschreef zijn rol zelfs als ‘directeur van een schoonmaakdienst’ en de verveling sloeg toe. Tijdens de bevrijdingsdagen hadden zij trots met hun wapens rondgelopen en voelden zij zich sterk. Slechts enkele weken later konden zij weer inrukken. Her en der werkte dit verschijnselen als drankmisbruik, het zich onrechtmatig toe-eigenen van spullen (huisraad, fietsen, kleding etc.) in de hand.⁷⁴ De frustratie die voortkwam uit het besef dat hun rol was uitgespeeld, is misschien ook de aanleiding geweest dat op 29 mei – bijna twee maanden na de bevrijding – een vijftal mannen, van wie tenminste één in het uniform van de stoottroepen, midden in de nacht een vrouw uit haar huis aan de Kottendijk in Enschede haalde; zij schoren haar kaal en brachten haar toen weer naar huis. De vrouw had tijdens de oorlog ‘omgang’ gehad met Duitsers. Hiervoor was zij opgepakt, maar kort voor deze gebeurtenis vrijgelaten. Voor Pierson was dit onacceptabel en hij eiste overplaatsing van deze mannen: anders zou het hem onmogelijk zijn om ‘verantwoordelijk te blijven voor de orde en rust in mijn district’.⁷⁵ Over het geheel genomen en de toenmalige omstandigheden in aanmerking nemend is het gedrag van de BS-mansschappen binnen de perken gebleven, zoals ook werd geconcludeerd door een staffunctionaris van MG die aan de PMC schreef: ‘Hoewel zich enkele incidenteele gevallen, betreffende onrechtmatig toe-eigenen van andermans goederen door leden der NBS voordeden, zijn met het apparaat in zijn geheel in dit district de verhoudingen gunstig te noemen.’ Toch bevonden zich volgens een van de Militaire Commissarissen in de Provincie Overijssel onder de BS-ers ‘zeer eigenaardige elementen’. Het leek hem een goed idee om onder hen ook eens een zuivering te houden.⁷⁶ BS-ers waren zeker niet de enigen die op zijn tijd uitbundig “organiseerden”, zoals dat destijds heette. In Haaksbergen bijvoorbeeld lagen grote voorraden van het Duitse leger opgeslagen en die werden door de bevolking wekenlang gebruikt om zich te ‘bevoorraden met de noodzakelijke ingrediënten voor allerlei bevrijdingsfeesten, waarbij men, bij gebrek aan een gemeentelijke vergunning tot het verkrijgen van drank, niet schroomde zich met geweld hiervan meester te maken’.⁷⁷

Per 30 mei 1945 werd het districtscommando Twente van de BS opgeheven en werden de twee uit Twentse BS-ers gevormde *light-infantry batallions* in Enschede en Vriezenveen gelegerd; de waarnemend gewestelijk commandant, Hilbrink heeft zich belast met de afwikkeling van de overblijvende zaken die het district betroffen en zo eindigde het korte maar turbulente bestaan van de BS in Twente.⁷⁸

3.2.2 Het Militair Gezag

De geallieerden riepen in de loop van de oorlog organisaties in het leven die de te veroveren gebieden zouden gaan besturen en voor de Nederlandse regering was nauwe samenwerking

⁷⁴ De Jong, a.w., *deel 12, Epiloog*, p. 157.

Ik heb mij in het kader van dit onderzoek niet diepgaand in deze materie verdiept, maar kwam in de archieven toch met enige regelmaat berichten van deze strekking tegen. Zie bijvoorbeeld de brief van K. Bootsma, de intendant van NBS-SG, gedateerd 15 mei 1945, aan de firma J. Lamers, destillateurs, om te leveren aan het districtscommando van de BS-SG ‘50 liter genever en 6 flesschen Arak Gin’ (DMC Enschede, 33).

⁷⁵ Brief H. Pierson aan C. Verhoeff, 29 mei 1945 (PMC Overijssel, 1).

⁷⁶ Rapport H. van Joolen, hoofd Sectie III en IV, 22 mei 1945, aan PMC Overijssel (PMC Overijssel, 6); *Verslag vergadering met de Militaire Commissarissen in de Provincie Overijssel op zaterdag 26 mei 1945, ten kantore van de Militairen Commissaris voor de Provincie Overijssel* (DMC Hengelo, 1).

⁷⁷ Schulten, Penris, a.w., p. 79.

⁷⁸ B.J. ter Kuile, *Bekendmaking*, 28 mei 1945 (GAE, 4856); brief van R. Fleeer, districtscommandant van NBS-SG Twente, aan H. Pierson, 29 mei 1945 (DMC Hengelo, 65).

hiermee noodzakelijk, wilde zij haar gezag als erkende autoriteit kunnen (doen) herstellen. Op 16 mei 1944 tekende de Nederlandse regering een overeenkomst waarin dit werd geregeld. De geallieerden zouden in de eerste, de militaire fase in feite alle macht hebben, nadien zou de Nederlandse regering 'de uitoefening van het burgerlijk bestuur onder haar verantwoordelijkheid hervatten'.⁷⁹ De instantie die namens de Nederlandse regering in de eerste periode na de bevrijding het gezag moest uitoefenen en de verbinding vormen met de geallieerde troepen was, zoals hierboven al aangegeven, het Militair Gezag.

H.J. Kruls rekruteerde de staf van zijn ras uitdijende, want met steeds meer taken belaste, organisatie begrijpelijkerwijs uit de Nederlanders die in Londen beschikbaar waren. Dit waren aan de ene kant vertegenwoordigers van het regeringsapparaat en aan de andere kant medewerkers van grote bedrijven die ter plaatse een vestiging hadden; uit deze mensen werden de militaire commissarissen gekozen, die in een bepaalde regio van Nederland het militaire gezag zouden uitoefenen. Van de 185 officieren die het MG in Londen uiteindelijk telde, waren er vijftientig die, volgens Kruls, 'bij het grootbedrijf rechtstreeks of indirect betrokken (waren), meegerekend zij die vóór de oorlog in het grootbedrijf werkten, doch daarvan thans los staan.'⁸⁰ Vooral vanuit SDAP-kringen werd scherp geprotesteerd tegen deze ontwikkelingen. Minister J.W. Albarda bijvoorbeeld beklaagde zich er bij Minister van Oorlog O.C.A. van Lidth de Jeude, de eindverantwoordelijke voor het MG, over dat voor de officiersposten in het MG 'hoofdzakelijk in de kringen van grote concerns schijnt te zijn gezocht'. Naar Albarda had vernomen, was de zoon van een Twentse fabrikant aangewezen om in Twente commissaris te worden, hoewel hij uit eigen ervaring wist dat 'de Twentse arbeidersbevolking niets minder gaarne aanvaard [sic] dan de leiding of het gezag van iemand uit de Twentse fabrikantenkringen'.⁸¹ In hoeverre dit gerucht op waarheid berustte, is niet meer na te gaan; feit is dat uiteindelijk geen enkele textiel-fabrikant van het officierscorps deel heeft uitgemaakt. Wel uit het bedrijfsleven afkomstig was C. Verhoeff, de latere Provinciaal Militair Commissaris (PMC) Overijssel; in het dagelijkse leven had hij een leidinggevende functie bij Philips.⁸² Ook H. Pierson, vanaf april 1945 Districts Militaire Commissaris (DMC) van Enschede, heeft in Londen deel uitgemaakt van dit gezelschap.⁸³ K.R.L. van Gelderen, behorend tot de directie van de Stoomweverij Nijverheid te

⁷⁹ Geciteerd naar De Jong, a.w., *deel 9, Londen*, p. 1365. Zie ook *Overzicht werkzaamheden MG*, p. 15.

Op 9 juli 1945 droeg SHAEF de soevereiniteit weer over aan de Nederlandse regering; hiermee was de 'militaire fase' dus formeel beëindigd. *Overzicht werkzaamheden MG*, p. 87.

⁸⁰ Sectie Voorlichting Militair Gezag, *Hoe zit dat? Enkele uiteenzettingen over de voornaamste problemen van bevrijd gebied*, april 1945, p. 12; geciteerd naar De Jong, a.w., *deel 9, Londen*, voetnoot op p. 1385. In april 1945, toen het oosten en noorden van Nederland waren bevrijd, telde de staf van MG circa 400 officieren (De Jong, a.w., *Deel 12, Epiloog*, p. 137); zie ook P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders 1945-1955*, Amsterdam 2002², p. 50.

⁸¹ Hoogenboezem, a.w., p. 139.

⁸² C. Verhoeff was sinds 1928 in dienst van Philips en vanaf 1940 in Londen gestationeerd om er de financiële belangen van het bedrijf in het Britse Rijk te behartigen. Termeer, a.w., p. 79; Meihuizen, a.w., p. 363.

In het vervolg zullen de namen van meer Philips-medewerkers voorkomen. De directie van het concern sprak al in december 1944 zijn bezorgdheid uit over het grote aantal medewerkers dat buiten het bedrijf werkzaam was; dit dreigde volgens de directie de belangen van de onderneming te schaden. Zie: I.J. Blanken, *Onder Duits beheer, Zaltbommel 1997* (Geschiedenis van Philips Electronics NV; 4), p. 317. Hier heeft tegenover gestaan dat de Philips-medewerkers in den lande vele nuttige contacten hebben opgedaan, waar de onderneming van heeft kunnen profiteren. Volgens Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 620, rekruteerde het bedrijfsleven en Philips voorop veel mensen die hadden gewerkt in het MG, 'dat uiteindelijk een vorm van interim-management was'.

⁸³ H. Pierson, geb. in 1900 in Bemmelen, was op jeugdige leeftijd naar Parijs getrokken en had daar 'een goed florerende zaak opgebouwd'. Vlak voor de val van Frankrijk was hij naar Engeland uitgeweken en had zich bij het in oprichting verkerende MG aangesloten. Toen in september 1944 operatie Market Garden niet de gehoopte doorbraak opleverde en het front dwars door de Betuwe kwam te lopen, vroeg Pierson aan Kruls om, als geboren Betuwnaar, DMC van de Betuwe te mogen worden. Van 17 oktober 1944

Enschede, was in 1942 naar Engeland gevlucht en maakte vanaf 1944 deel uit van een werkgroep onder auspiciën van het Militair Gezag die zich beraadde op maatregelen voor een spoedig economisch herstel, ‘waarin mensen van Unilever, Philips en andere grote bedrijven zaten.’ Van Gelderen was, net als onder meer W. Brenninkmeijer, een van de mensen die zich bezig hielden met de voorbereiding van de textielbevoorrading in bevrijd gebied.⁸⁴

De organisatiestructuur van het MG in Twente werd vastgesteld tijdens een vergadering in Eindhoven op 25 maart 1945.⁸⁵ Verhoeff gaf er de voorkeur aan om het Districts Militair Commissariaat (DMC) te vestigen in Enschede en niet in Hengelo, ook al was dit qua industrie een belangrijker stad. De doorslag gaf voor hem het inwonertal van Enschede, dat toen op ruim 95.000 lag. Ter vergelijking: Hengelo telde op dat moment circa 45.000 inwoners, Almelo 40.000 en Oldenzaal 11.000 (zie Tabel 1).

Het Militair Gezag dat op 3 april 1945 onder leiding van PMC Luitenant-Kolonel C. Verhoeff in Enschede arriveerde, verschilde sterk van het Militair Gezag dat zich in september 1944 onder leiding van DMC Majoor C. Verhoeff in Eindhoven had gevestigd. De ervaringen die het MG had opgedaan in het halve jaar dat alleen het zuiden van Nederland was bevrijd, hadden Kruls en zijn staf gedwongen tot een aantal ingrijpende aanpassingen in de manier van optreden. Aanvankelijk hadden diverse groepen en instanties in het bevrijde zuiden langs elkaar heen gewerkt en het MG was niet in staat gebleken om een effectief en acceptabel overheidsgezag uit te oefenen, mede vanwege de beperkte bevoegdheden die het van de regering had gekregen. Verhoeff had als DMC Eindhoven forse kritiek gekregen vanuit oud-illegale kringen en zijn superieuren hadden in oktober 1944 de indruk gekregen ‘dat de problemen den majoor Verhoeff over het hoofd loopen’. De voormalige illegaliteit benadrukte dat de toenmalige regering onvoldoende autoriteit bezat om de orde te kunnen bewaren en hamerde op het allesoverheersende belang daarbij van een grondige zuivering van het politie-apparaat en van het personeel van de verschillende overheidsinstellingen. Na enkele weken was het MG die kritiek ter harte gaan nemen, toen Kruls en zijn staf zich realiseerden dat alleen met behulp van de voormalige illegaliteit de verhoudingen konden worden genormaliseerd en rust en orde konden worden hersteld en gehandhaafd.⁸⁶

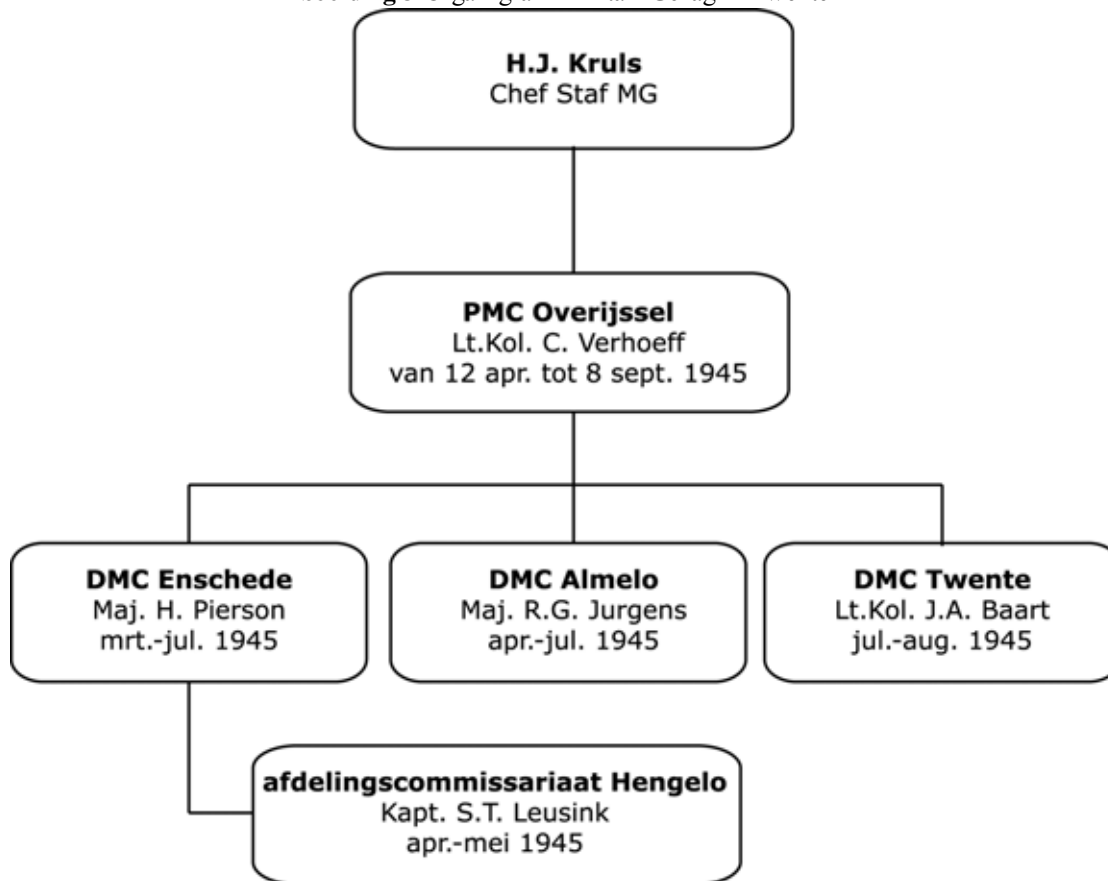
tot 1 april 1945 heeft hij zich daar als een bekwaam maar hard bestuurder onderscheiden. Als afscheid aan de bevolking van de Betuwe schreef hij: ‘Als Commissaris Militair Gezag heb ik in de afgelopen maanden veel harde maatregelen moeten nemen, waarvan de noodzakelijkheid niet altijd duidelijk voor u was, omdat ik de redenen niet kon of mocht zeggen. (...) Ik hoop en vertrouw, dat gij begrepen hebt, dat ik maar één gedachte had, n.l. te vechten voor u, onze Betuwe en ons Vaderland.’ Gegevens ontleend aan H. Bollen, H. Jansen, *Het manneneiland. Kroniek van de gebeurtenissen in de Over-Betuwe van september 1944 tot juni 1945*, Zutphen 1985, p. 90 en 216.

⁸⁴ *Rapport van de commissie van advies inzake herstel van de Nederlandsche Textielindustrie, met inbegrip van de kledingindustrie*, Londen mei 1944, deel I, p. 2; F. de Haan, *Een eigen patroon. Geschiedenis van een joodse familie en haar bedrijven, ca. 1800-1964*, Amsterdam 2002, p. 221.

⁸⁵ *Vergadering over het op te richten Militair Commissariaat Overijssel, gehouden te Eindhoven, op 25 maart 1945* (DMC Enschede, 1).

⁸⁶ *Het Vrije Volk*, 3 april 1945; Termeer, a.w., p. 89. Op p. 114, citeert Termeer uit een instructie van Kruls die dit adstrueert: “Op grond van bezoeken aan de militaire commissarissen in bevrijde gebiedsdelen” gaf Kruls in zijn instructie van 6 oktober belangrijke nieuwe aanwijzingen. Hij adviseerde hun, gezien de vele en moeilijke taken, hun staven voor zover nodig uit te breiden met organisaties “die zich hebben voorbereid om gedurende de overgangperiode mede te werken aan de handhaving van orde en rust”. Als tweede argument noemde hij: “Wanneer deze organisaties niet worden ingeschakeld, dreigt ontevredenheid bij goedwillende personen, die gedurende de bezetting, met gevaar voor eigen leven, veelomvattende voorbereidingen hebben gemaakt.” Voor de nieuw te bevrijden gebieden gaf hij de instructie direct bij aankomst geschikte personen uit die organisaties te raadplegen en aan te nemen. Voor een goed overzicht van de moeilijke omstandigheden waarmee de plaatselijke bevolking had te kampen en waaronder het MG in het bevrijde Brabant moest werken, zie: J.A. van Oudheusden, M. Omtzigt, R. van den Heuvel-Habraken, *Feest en frustratie. Het*

Afbeelding 3 Organigram Militair Gezag in Twente⁸⁷

Bij de voorbereiding van de bevrijding van het noorden besloot Kruls, in nauw overleg met de regering, om allereerst de in het Zuiden beproefde krachten van het MG als militair commissaris in te zetten, om direct na de bevrijding een goed contact tussen het MG en het voormalige verzet tot stand te brengen en om er ogenblikkelijk met de zuivering van het ambtelijke apparaat en de politie te beginnen. Om het contact tussen het MG en de oud-illegaliteit ter plaatse tot stand te brengen en om hun vertrouwen te winnen werd besloten om zogeheten *underground officers* – oud-verzetsdeelnemers die als contactofficier voor het MG optraden – met de militaire commissarissen mee te sturen. Aan het *Handboek Militair Gezag* werd op de valreep, in april 1945, een passage van die strekking toegevoegd; een militair commissaris moest bij aankomst in een pas bevrijde gemeente direct het volgende ter hand nemen: “*Contact met notabelen en vertrouwenslieden der illegale beweging en van de OD: direct alle ondergrondse bewegingen in commissie vereenigen. Inlichtingen inwinnen omtrent betrouwbaarheid burgemeester en het*

leven achter het front, in: J.A. van Oudheusden, H. Termeer (red.), *Tussen vrijheid en vrede, het bevrijde Zuiden, september '44 - mei '45*, Zwolle 1994, p. 45 -91.

⁸⁷ De afzonderlijke DMC's te Enschede en Almelo werden bij *Beschikking van den Chef Staf Militair Gezag van 13 juli 1945, nr. 1129* per 15 juli 1945 samengevoegd tot het DMC Twente. S.T. Leusink uit Hengelo en H. Pierson werden eervol ontslagen en J.A. Baart uit Utrecht werd benoemd tot DMC Twente. (PMC Overijssel, 2). Het DMC Enschede omvatte de gemeenten Ambt Delden, Diepenheim, Enschede, Goor, Haaksbergen, Hengelo, Losser, Markelo, Oldenzaal en Stad Delden; het DMC Almelo omvatte Almelo, Borne, Denekamp, Den Ham, Hellendoorn, Ootmarsum, Rijssen, Tubbergen, Vriezenveen, Weerselo en Wierden.

leidend gemeentepersoneel.” Een belangrijk bijkomend argument voor deze aanpassing van de manier van optreden was dat men vreesde boven de rivieren te maken te krijgen met een door de CPN gedomineerde, radicale illegaliteit.⁸⁸

In Twente waren na de bevrijding tenminste drie *underground officers*, met de titel Provinciaal Contact Officier, actief. Dit waren 1^e Lt. W.J. Oosterkamp, Kapt. F.J.W. Gijzels en Lt. J. de Reef. De laatste was als Contact Officier toegewezen aan majoor R.G. Jurgens, de DMC van Almelo.⁸⁹ Oosterkamp en Gijzels volgden de geallieerde troepenopmars op de voet en brachten vrijwel dagelijks verslag uit van hun bevindingen. Kruls wenste vanzelfsprekend zelf goed op de hoogte te worden gehouden van de effecten van de nieuwe aanpak van het MG en Oosterkamp bracht al op 6 april uitvoerig verslag aan hem uit over zijn ervaringen.⁹⁰ De stemming onder de bevolking was ‘buitengewoon prettig, zeer kalm en waardig’ en hij twijfelde er niet aan dat de voorbereidingen op de bevrijding in Twente ‘veel grondiger zijn geweest dan die in het Zuiden’. Hij schreef dat toe aan het kaliber van de plaatselijke leiders van wie hem was opgevallen dat zij ‘behalve capabele mensen wel bijzonder rustig en kalm de problemen bekijken en een matigheid betrachten in hun beoordeling over anderen, hetgeen bijzonder verfrisschend aandoet’. De ‘nuchtere zakelijkheid’ die zij ten toon spreidden, gaf hem veel vertrouwen voor de toekomst.

In zijn eerste verslag aan de PMC Overijssel stak Oosterkamp nadrukkelijk de loftrumpet over de Binnenlandse Strijdkrachten. Deze was ‘zeer goed georganiseerd, zodat daardoor de bevrijding zeer ordelijk verlopen is’. Hij benadrukte er voor te waken de BS ‘als de overkoepeling der gehele illegaliteit’ te zien; dat zou een miskenning van het werk van andere groepen betekenen die belangrijk werk hadden verricht ‘buiten de NBS’. De leiding van de BS, zo was hem herhaaldelijk in persoonlijke gesprekken verteld, was vooral uit fabrikantenkringen afkomstig en om die reden, zoals hierboven al gememoreerd, bestond er onder de arbeiders weerzin tegen de BS.⁹¹

Gijzels, Oosterkamp, de Enschedese DMC Pierson en afdelingscommissaris Leusink in Hengelo, die volgens Oosterkamp ‘een bijzonder gelukkige keuze’ was voor deze taak, gingen voortvarend aan de slag met het instellen van alle mogelijke commissies en overleggrems. De nieuwe werkwijze van het MG hield immers niet alleen in dat contact moest worden gelegd met zoveel mogelijk mensen die een rol van betekenis hadden gespeeld in de illegaliteit en met notabelen, het was ook expliciet de bedoeling hen op te vangen in allerhande commissies om zo structureel geïnformeerd te worden en om hun kennis en contacten te gebruiken teneinde de

⁸⁸ Termeer, a.w., p. 569, 576-577, 682-684.

Ook de communisten in het zuiden zelf hadden deze verwachting, Termeer, a.w., p. 671. Op p. 449 citeert Termeer een brief van twee prominenten uit het verzet, A.J. Gelderblom en A. Voorwinde, van 21 november 1944 aan Minister-president Gerbrandy, waarin zij wijzen op bedreigingen voor de maatschappelijke orde: ‘overal borrelt en kookt het’, ‘vooral in de groote steden en industriële centra’, ‘het communisme werkt reeds openlijk in het bevrijde gebied’, ‘de werkmans is gewoon geraakt aan sabotage en kent zijn macht’.

⁸⁹ W.J. Oosterkamp, werkzaam bij Philips, was op 28 maart 1945 bij MG in dienst getreden als Provinciaal Contact Officier. In juni 1945 gaf Philips te kennen dat het bedrijf hem weer nodig had en Oosterkamp ging m.i.v. 30 juni terug naar zijn eigenlijke werkgever (Brief C. Verhoeff aan Hfd. Personeelszaken bij MG, 2 juli 1945 (PMC Overijssel, 2)); F.J.W. Gijzels was afkomstig uit de illegaliteit in Eindhoven, zie: Termeer, a.w., p. 664; A.J. Staverman aan C. Verhoeff, *Rapport over het ontbreken van samenwerking tussen illegaliteit en MG in het district Almelo*, 19 april 1945 (PMC Overijssel, 3).

⁹⁰ Rapport W.J. Oosterkamp aan Chef Staf Militair Gezag, 6 april 1945 (PMC Overijssel, 97).

⁹¹ Rapport W.J. Oosterkamp aan C. Verhoeff, over de periode 2 t/m 5 april 1945 (PMC Overijssel, 3).

orde te herstellen en te handhaven en aldus zo snel mogelijk tot geordende verhoudingen terug te keren.

Om te beginnen voerden Oosterkamp en Gijzels in iedere nieuw bevrijde plaats uitvoerig overleg met mensen uit het verzet: commandanten van de BS, vertegenwoordigers van de illegale pers, mensen die actief waren geweest in de LO; zij spraken met medewerkers van diverse vestigingen van het Arbeidsbureau enz. In Almelo bleken ambtenaren van het GAB zelf al ‘verkeerde elementen’ te hebben verwijderd. Zij zochten eveneens direct contact met vertegenwoordigers van de textielindustrie. J. Gelderman, die actief was geweest in het verzet, praatte Gijzels op 7 april bij over de situatie in de textielindustrie en zij spraken af dat het MG op de kortst mogelijke termijn de verzamelde fabrikanten zou informeren over de nabije ontwikkelingen en de plannen van het MG. Enkele dagen later had hij een uitvoerig onderhoud met Van Eck over de stand van zaken in de textielindustrie en de mogelijkheden van hervatting van de productie en een week later sprak Gijzels uitvoerig met J. Gelderman, E. Gorter, G. Vixseboxse en H.J. Jannink, waarmee hij vrijwel de volledige top van de textielindustrie had leren kennen en door hen was geïnformeerd. Men sprak daar tevens af dat J. Gelderman samen met Gijzels naar Tilburg zou afreizen voor overleg met de Nederlandsche Textiel Commissie, die zich onder voorzitterschap van P. Fentener van Vlissingen intensief bezighield met het herstel van de industrie in het zuiden en de voorbereidingen hiervan in onder meer Twente.⁹² Op 18 april gaf een vertegenwoordiger van het MG aan Hengelose ondernemers, vakbondsvertegenwoordigers en ambtenaren een uiteenzetting over de arbeidsverhoudingen zoals die zouden gaan gelden en over de wachtgeldregeling.⁹³

Over het geheel genomen was de situatie van het bedrijfsleven in Twente in de eerste weken na de bevrijding ‘nog zeer ondoorzichtig’, zo concludeerden enkele Adviseurs Arbeidszaken van het MG begin mei.⁹⁴ Dit gold in het bijzonder voor de textielindustrie; de daar al voor de oorlog bestaande tegenzin en ‘als gevolg daarvan vlucht uit het textielbedrijf’, beschouwden zij als het centrale probleem. De oudere arbeiders waren nog wel geneigd om naar hun oude bedrijf terug te keren, maar de jongeren, zowel mannen als vrouwen, hadden ‘geen interesse meer’ om in de textielindustrie te werken.

De besprekingen met al deze mensen openden de weg naar het inschakelen van een groot aantal van hen in diverse commissies die het MG ondersteunden bij zijn werk. In Zuid-Nederland was gebleken dat de voormalige illegaliteit over het algemeen niet voldoende mensen kon leveren om weer een efficiënt en gezaghebbend bestuur op poten te zetten. Om die reden acht Termeer het waarschijnlijk dat Kruls het noodzakelijk achtte om ‘het MG met goed opgeleide en ervaren bestuurders uit het bedrijfsleven te versterken’.⁹⁵ In Twente is door de verschillende DMC’s

⁹² Rapport W.J. Oosterkamp aan C. Verhoeff, over de periode 2 t/m 5 april 1945 (PMC Overijssel, 3); rapport W.J. Oosterkamp aan C. Verhoeff, over de periode 6 t/m 11 april 1945 (DMC Enschede, 3-36-03.7); dagrapport van Kapt. F.J.W. Gijzels, 6, 7 en 11 april 1945 (PMC Overijssel, 97); *Verslag van de vergadering van de Nederlandsche Textiel Commissie 1945*, 4 april 1945 (PMC Overijssel, 92).

Mr. G. Vixseboxse was van 1946 tot 1963 lid van de Eerste Kamer voor de toenmalige CHU.

<http://www.parlement.com/9291000/modules/f55pbb26z>, geraadpleegd op 19 november 2007.

⁹³ *Vergadering van werkgevers en vakcentrales der werknemers, onder leiding van den burgemeester, den heer Mr. J.A.H.J. van der Dussen, waarbij mede aanwezig waren de heeren wethouders Voogdgeert en Steggink, de gemeente-secretaris, de heer Pottinga, de heer Bouma (NBS), alsmede enkele ambtenaren van het Gewestelijk Arbeidsbureau en de Gemeentelijke Dienst van Sociale Zaken*, 18 april 1945 (GAH, 2138); *Verslag van de vergadering van de Nederlandsche Textiel Commissie*, 4 april 1945 (PMC Overijssel, 92).

⁹⁴ *Rapport omtrent de bevindingen bij de GAB's in de Provincie Overijssel*, 1 mei 1945 (PMC Overijssel, 3).

⁹⁵ Termeer, a.w., p. 89 en 448.

inderdaad intensief gebruik gemaakt van personen die voor de oorlog (in sommige gevallen ook in de oorlog) al een belangrijke rol hadden gespeeld in het maatschappelijk leven. Om een aantal namen te noemen:

- A.C. van Eck, al vele jaren de secretaris van drie van de vier Twentse textielabrikantenverenigingen, te weten de FVE, de TGFV en de BTO, was adviseur voor Nijverheid en Handel van het DMC Enschede. Hij bekleedde deze functie tot de opheffing van de Sectie Economische Zaken. Vanaf 25 juli werkte hij weer vanuit zijn oude kantoor in zijn eigenlijke functie ⁹⁶
- J. Gelderman, directeur van H.P. Gelderman & Zn te Oldenzaal, was lid van de commissie Noodvoorziening bij het DMC Enschede ⁹⁷
- H.B.N. Ledeboer, lid van de directie van Van Heek & Co en vele jaren voorzitter van de Enschedese Fabrikantenvereniging, was lid van de zuiveringscommissie voor het Gewestelijk Arbeidsbureau Enschede
- C. van Es, voorzitter van het district Enschede van het NVV, was vertrouwensinstantie inzake sociale vraagstukken bij het DMC Enschede
- J.J. de Monchy, directielid van de Koninklijke Nederlandsche Katoenspinnerij te Hengelo, was Secretaris MG Hengelo
- B.W. Berenschot, directielid van het gelijknamige adviesbureau, was adviseur MG Hengelo
- H.E. ten Cate, directielid van H. ten Cate Hzn & Co, was adviseur voor economische zaken in de gemeente Almelo
- C.G. Recter, directielid van H. ten Cate Hzn & Co, was Hoofd van de Sectie Economie en Arbeid bij het DMC Almelo.

Langs deze weg oefenden zij rechtstreeks invloed uit op het beleid en omgekeerd hadden deze nauwe contacten van het bedrijfsleven en van de vakbeweging uiteraard ook geen negatieve invloed op het reilen en zeilen van de betrokken bedrijven en organisaties.⁹⁸ Zo waren de Twentse textielabrikanten na de bevrijding direct prominent aanwezig in zowel de Binnenlandse Strijdkrachten als in het Militair Gezag, de organen die de orde moesten handhaven. In zijn afsluitende rapportage aan Kruls zwaaide Pierson hen lof toe. ‘Onder de voortreffelijke leiding van den economische adviseur Mr. A.C. van Eck’, zo schreef hij, had het MG op economisch gebied gedaan wat maar mogelijk was. Op sociaal gebied waren ‘dankzij de goede overredingskracht van de heeren N.J.E. v.d. Schaaf, adviseur voor arbeidszaken, en diens opvolger J. Bijkerk, de in Twente zeer geziene figuur van den Rijksbemiddelaar Mr. J.A.H.J. van der Dussen en in het bijzonder door het zeer tactvolle optreden van mijn economischen adviseur, Mr. A.C. van Eck, die in arbeidsproblemen als secretaris van de fabrikantenvereening doorkneed is, ernstige stakingen steeds voorkomen.’⁹⁹

⁹⁶ Circulaire A.C. van Eck aan Textielabrikanten in Twenthe, 19 juli 1945 (TGTV, 184).

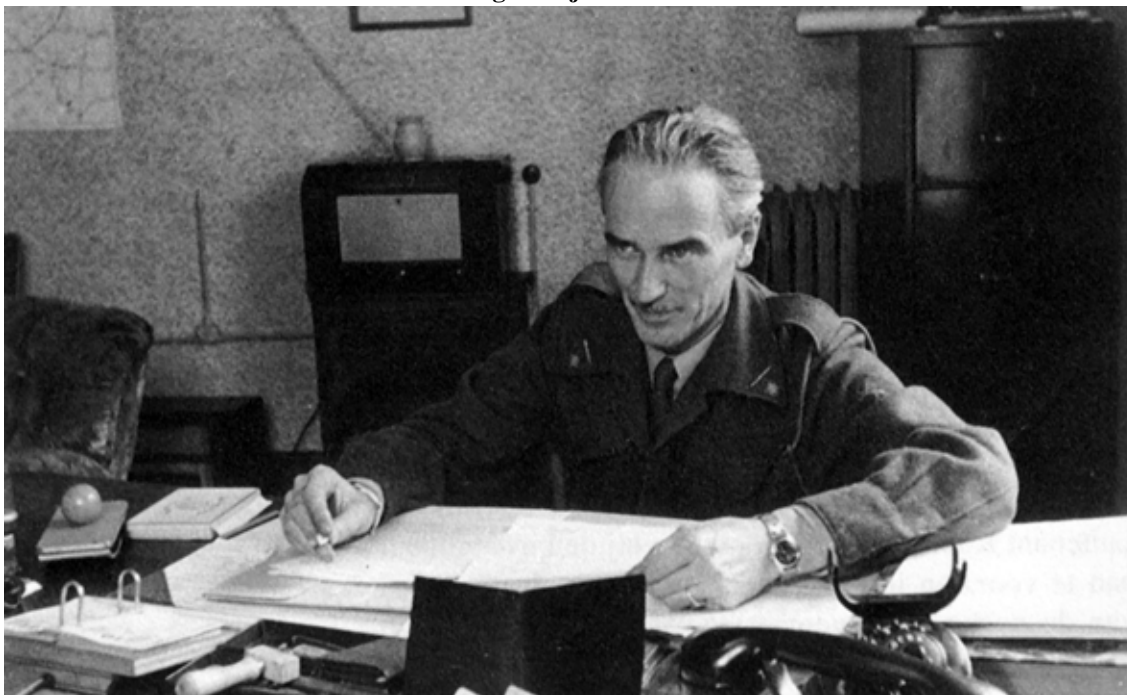
⁹⁷ A.L. van Schelven, *Gelderman, Joan (1877-1975)*, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/gelderman> [geraadpleegd op 4 november 2006].

⁹⁸ Zie bijv. De Haan, a.w., p. 251: ‘Gunstig voor de Van Gelderens waren ook de goede contacten van diverse betrokkenen, onder wie [het directielid S.] Yntema, met het Militair Gezag, dat namens de regering in Londen na de Duitse capitulatie tijdelijk het bewind voerde over Nederland. Karel [K.R.L.] van Gelderen werkte in Londen voor het Militair Gezag en hij kwam op 30 mei 1945 terug naar Enschede.’

⁹⁹ *Rapport van H. Pierson aan Chef Staf MG, 15 juli 1945, over de periode 3 april tot 15 juli 1945* (DMC Enschede, 1). J.A.H.J. van der Dussen was rijksbemiddelaar van 1 mei 1945 tot 1 oktober 1945, aanvankelijk alleen voor de provincie Overijssel. In juli

Naast de genoemde adviescommissies op sociaal en economisch gebied stond de zuivering van ambtenaren, van politiefunctionarissen, van “foute elementen” in het algemeen en van economische collaborateurs in het brandpunt van de belangstelling. In Zuid-Nederland hadden de autoriteiten ervaren hoe heftig de emoties bij de voormalige illegaliteit opliepen, wanneer het ging om zuiveringen. Commissies vanuit de bevolking die het MG op dit terrein van advies konden dienen, werden in Twente dan ook met grote voortvarendheid bij elkaar geroepen. Op 12 april, anderhalve week na de verdrijving van de Duitse bezetter, installeerde Pierson in Enschede een Commissie van Advies voor Rechtsherstel en Beheer, die ook bemoeienis had met Oldenzaal, Losser en Haaksbergen. De commissie had tot taak hem te adviseren over arrestanten die voor invrijheidstelling in aanmerking kwamen en over personen over wie klachten waren ingediend en die nog voor arrestatie in aanmerking kwamen. Kort daarvoor had comman-

Afbeelding 4 Majoor H. Pierson

© Mevr. Hans Schut-Bruinsma

dant Ter Kuile van de BS in Enschede zelf al een “Commissie van Voorlopig Advies, onge-recht-gedetineerden en nieuwe arrestanten” ingesteld, maar nog dezelfde dag kreeg hij van Pierson te horen dat hij niet bevoegd was een dergelijke commissie in te stellen, aangezien dit tot de competentie van de DMC behoorde. Het was niet aan de BS om zich hiermee te bemoeien; het MG wilde dit zelf in de hand houden.¹⁰⁰ In de twee andere grote steden in Twente, Hengelo en Almelo, installeerde het MG aparte adviescommissies vanwege de grote verkeersproblemen.

werd ook de provincie Gelderland aan zijn zorgen toevertrouwd (GAB Hengelo, *Jaarverslag over 1945 van het Bijkantoor Almelo*, p. 5 (GAB Almelo, 1)).

¹⁰⁰ Besluit van B.J. ter Kuile, 9 april 1945; brief H. Pierson aan B.J. ter Kuile, 9 april 1945 (beide: DMC Enschede, 33); T. Wiegman, *Enschede 1940-1945*, Enschede 1985, p. 414.

Deze mensen werden berecht door het op 14 januari 1946 geïnstalleerde Tribunaal Enschede; de zwaardere gevallen kwamen voor het Bijzonder Gerechtshof, meestal in Arnhem.

Almelo kreeg op dezelfde dag als Enschede een adviescommissie en op 13 april installeerde MG een commissie in Hengelo. Deze bestreek naast Hengelo zelf ook nog Stad en Ambt Delden, Goor, Markelo en Diepenheim. De leden van deze drie commissies waren geselecteerd door MG en het waren allemaal mensen uit de gegoede burgerij: advocaten, belastinginspecteurs, ex-wethouders, notarissen, vertegenwoordigers van de middenstand, accountants. In Enschede was verder nog de directeur van de Twentsche Bank, H. Kroeze, lid en in Hengelo de fabrikant C.T. Stork.¹⁰¹ Periodiek overlegde het MG met de voorzitters en secretarissen van de diverse adviescommissies gezamenlijk, zodat men van elkaars ervaringen kon leren.¹⁰²

Op dezelfde doortastende wijze waren in Hengelo en in Almelo binnen enkele dagen commissies ingesteld die de zuivering van het personeel van de politie en de gemeente ter hand namen. De zuivering van de Hengelose politie was eind april afgerond.¹⁰³

Op 10 april werd in een overleg met de gehele voormalige illegaliteit in Enschede, voor zover het MG die had kunnen traceren, een contactcommissie opgericht waarmee het alle zaken 'de oud-illegalen rakende' zou kunnen bespreken; het initiatief hiertoe mocht ook van de Contactcommissie zelf uitgaan. De in Enschede gehanteerde manier van werken volgde W.J. Oosterkamp ook in de andere grotere plaatsen van Overijssel. Vanuit zijn functie als contactofficier met de illegaliteit nodigde hij steeds 40 à 50 'vooraanstaande illegale werkers van zooveel mogelijk verschillende groepen en schakeeringen der illegaliteit' uit voor een kennismakingsbijeenkomst. In deze vergadering vroeg hij vervolgens aan de aanwezigen om zelf een contactcommissie samen te stellen met daarin een zo goed mogelijke vertegenwoordiging van de verschillende geledingen van de plaatselijke illegaliteit. Dit verliep doorgaans naar tevredenheid van alle betrokkenen.

Op 3 mei kwamen op verzoek van het MG de mensen bij elkaar die in Hengelo leiding hadden gegeven aan het illegale werk. Oosterkamp zat de bijeenkomst voor en ook de commandant van het MG in Hengelo, S.T. Leusink, was aanwezig. Ter tafel kwamen onder meer klachten over het gebrek aan voorlichting over het MG en de wens dat voor de medewerkers van het MG in het toen net bevrijde westen ook mensen uit het oosten en noorden van Nederland zouden worden geworven. De samenstelling van de plaatselijke Contactcommissie stond eveneens op de agenda; Oosterkamp had bij de uitnodiging al een lijst met kandidaten laten toevoegen, waarbij hij er voor had gezorgd dat alle geledingen uit de illegaliteit vertegenwoordigd waren. Op verzoek van J.B. Vlam, die direct na de bevrijding een tijd lang optrad als rechterhand van burgemeester Van der Dussen (*zie bij voetnoot 973*), besprak de Commissie in juni onder meer de vraag of de commissaris van politie deel moest uitmaken van de Politieke Opsporingsdienst (POD). De commissie vond dat dit in zijn algemeenheid prima kon, behalve wanneer er zaken rond politieagenten aan de orde waren. Naar aanleiding hiervan wilde de Commissie graag worden geïnformeerd over de vraag hoe de POD benoemd was. De commissie ging ermee akkoord dat de Provinciale Zuiveringscommissie niet alleen de burgemeesters, maar ook de wethouders zou behandelen en was er voorstander van dat benoemingen van het MG en de overheid eerst aan die Zuiveringscommissie zouden worden voorgelegd. Men was er voorstander van om aparte kampen in te richten voor uit Duitsland ontslagen politieke gevangenen, zodat

¹⁰¹ Dagrapporten van Kapt. F.J.W. Gijzels, 7, 8, 11, 12 en 13 april 1945 (PMC Overijssel, 97).

¹⁰² *Rapport van de verrichte werkzaamheden van Kapitein Drs. F.J.W. Gijzels over de periode van 14 mei t/m 14 juni 1945* (PMC Overijssel, 97).

¹⁰³ Dagrapporten van Kapt. F.J.W. Gijzels, 6, 7 en 11 april 1945 (PMC Overijssel, 97); rapport van G.A. Waldkötter, de wnd. Commissaris van Politie te Hengelo, 29 april 1945, over de periode 15 t/m 28 april 1945 (PMC Overijssel, 77).

die niet tussen alle andere ex-gedetineerden hoefden te zitten en de commissie was blij om te horen dat het MG zich inspande om het aantal telefoonaansluitingen te vergroten en dat Hengelo 1/3^e deel van deze aansluitingen zou krijgen.

Voor de provincie Overijssel werd een overkoepelende contactcommissie in het leven geroepen, die voor het eerst op 14 mei in Zwolle bijeenkwam. In de loop van de maanden ondergingen de diverse commissies wijzigingen, maar het principe dat uit alle verschillende “bloedgroepen” van het voormalige verzet vertegenwoordigers in een dergelijke commissie aanwezig moesten zijn, werd uitdrukkelijk gehandhaafd. Dit speelde vanzelfsprekend het sterkst bij de provinciale Contactcommissie en om die reden had Oosterkamp zelf een aantal mensen benaderd, waarbij hij er voor had gewaakt dat zowel de verschillende plaatsen als de diverse organisaties vertegenwoordigd waren.¹⁰⁴

De Enschedese contactcommissie overlegde op 7 juni voor het eerst met het MG. Pierson nodigde aan het begin van de vergadering de leden van de commissie nadrukkelijk uit om ‘klachten en critiek’ naar voren te brengen, ‘welke, naar hun eigen gevoelens of naar zij vernomen hadden van derden, bestonden’. Dit expliciete verzoek onderstreept hoe gespitst het MG was op wat er leefde onder de oud-illegaliteit. Uit de verslagen van de drie bijeenkomsten die ik in de archieven heb aangetroffen, komt de intense betrokkenheid van de leden van de contactcommissie met de zuiveringen duidelijk naar voren.¹⁰⁵ Aan de orde kwamen onder meer misstanden in de politieke gevangenis “Scholten”, in de fabrieksgebouwen van J.F. Scholten & Zn, waar veel te veel mensen opgesloten zaten. Pierson drong er op aan zich met klachten vooral tot hem te wenden, want het kwam regelmatig voor dat men vergat hem op de hoogte te stellen van zaken die niet in de haak waren. De contactcommissie drong aan op het doorzetten van de zuiveringen binnen de BS en op meer snelheid bij het schiften van lichte en zware gevallen onder de zogeheten “foute elementen” die door de POD waren opgepakt. Met naam en toenaam werden mensen besproken die al dan niet terecht zouden zijn vrijgelaten. Hiermee deed de Contactcommissie voor een deel het werk over van de medio april 1945 door Pierson ingestelde commissie (*zie hierboven*), maar dat werd klaarblijkelijk niet als bezwaar gevoeld.

Het verhoren van de arrestanten verliep traag, vooral in Enschede en in iets mindere mate in Almelo, deels als gevolg van het feit dat daar, anders dan in bijv. Zwolle, een groot aantal mensen was opgepakt. Bovendien was de politie-organisatie niet tegen een dergelijk aantal gevangenen opgewassen, zo kwam naar voren in een vergadering van de Overijsselse DMC's.¹⁰⁶

Op 18 juli deelde de nieuwe DMC J.A. Baart de Enschedese Contactcommissie mee dat de zuivering vrijwel geheel voltooid was, ook al bleef nadrukkelijk de mogelijkheid bestaan om nieuwe gevallen te melden. Het veel gecompliceerder vraagstuk van de bedrijfszuivering zou worden aangepakt door een kort daarvoor geïnstalleerde Provinciale Bedrijfszuiveringscommissie onder voorzitterschap van B.J. ter Kuile; vanuit Hengelo was Tj. Roorda als lid toegevoegd en vanuit Zwolle Dhr. Kranenburg.

¹⁰⁴ Brief W.J. Oosterkamp aan de leden der Contactcommissie tusschen oud-illegale werkers en het Militair Gezag, z.d.; brief inzake oprichting van Contactcommissie van de Hengelose oud-illegale werkers, 14 mei 1945 (beide: DMC Hengelo, 7); brieven C.J. van der Sijp aan J.B. Vlam, 27 april en 21 juni 1945 (beide: GAH-ACW); brieven W.J. Oosterkamp aan J.A. van Gessel, 11 en 15 mei 1945 (beide: PMC Overijssel, 1); brief W.J. Oosterkamp aan Chef Staf MG, 19 juni 1945 (PMC Overijssel, 2).

¹⁰⁵ *Verslag van de bijeenkomst van de Contactcommissie Illegaliteit*, 7 en 23 juni en 18 juli 1945 (alle: DMC Twente, 33). Volgens het verslag van 18 juli was er een nieuwe bespreking gepland op 3 augustus 1945.

¹⁰⁶ *Vergadering op PMC Overijssel met de Districts Militaire Commissarissen*, 26 juli 1945 (DMC Twente, 1).

Met al deze activiteiten maakte het MG in Twente een voortvarende start en leek het de in het zuiden gemaakte fouten te vermijden door de voormalige illegaliteit en de notabelen snel in te schakelen in en intensief te betrekken bij de nieuwe naoorlogse verhoudingen. De mislukte militaire doorbraak bij Arnhem in september 1944 had dus in ieder geval het voordeel dat het Militair Gezag de gelegenheid gekregen had om ervaring op te doen in het omgaan met de illegaliteit en te leren van de gemaakte fouten. Alleen in Almelo dreigde de DMC, Maj. R.G. Jurgens, roet in het eten te gooien, zo kwam uit een alarmerend rapport van 1^e Lt. in Algemene Dienst A.J. Staverman naar voren. Hij riep in herinnering dat er zowel in het zuiden als in het net bevrijde noordelijke deel van Nederland bij de voormalige illegaliteit een groot wantrouwen bestond over de wil tot samenwerken van het MG met oud-verzetsmensen. In Zuid-Nederland had dit wantrouwen al geleid tot een principiële verwerping door de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (GOIWN) van de organisatie van de opsporingsdiensten, zoals die op dat moment functioneerden. Slechts met veel tact en een werkelijk goede wil bij het MG om samen te werken was het volgens Staverman mogelijk om dit wantrouwen te verminderen. ‘Deze beide eigenschappen ontbreken totaal in het Commissariaat Almelo’ en dat leverde een groot gevaar op voor ‘de orde en rust in de gehele provincie’. DMC Jurgens bruuskeerde naar zijn mening zowel de aan Almelo toegewezen verbindingsofficier van de GOIWN, Lt. J. de Reef, als de plaatselijke BS; ook wilde hij de oud-illegaliteit niet betrekken bij de politieke recherche. Dit optreden dreigde ‘al het resterende vertrouwen in het MG bij de illegalisten geheel te doen verdwijnen’. Medio juni waren de besprekingen over een vereniging van oud-illegale werkers in Almelo nog gaande. Het MG ter plaatse had tot dan toe overlegd met een commissie die het zelf had gekozen uit verschillende groepen verzetsmensen. Tegenover deze stroeve samenwerking met het MG stond een bijzonder warme samenwerking van de Commissie der Illegaliteit te Almelo met het College van B&W. Dit was voornamelijk samengesteld uit mensen die actief waren geweest in de illegaliteit en zij genoten om die reden een groot vertrouwen van de Commissie. S. Kuperus wees burgemeester E. van Dronkelaar er in mei op dat de taken van het verzet nog niet waren beëindigd, omdat de zuiveringen nog niet waren afgerond. Jurgens is op 2 mei 1945 opgevolgd door Leusink, officieel wegens ziekte.¹⁰⁷

Na enkele maanden organiseerde ook de Enschedese voormalige illegaliteit zich in een afdeling van de GOIWN, die al snel voor een bespreking met burgemeester en wethouders werd uitgenodigd. Voorzitter G. Breteler lichtte toe dat zijn organisatie graag contact wilde met de burgerlijke overheid; zij was geen politiek instrument, maar hield zich bezig met de verzorging van de nagelaten betrekkingen van illegale werkers, de zuivering en de behartiging van de belangen van de principiële onderduikers. Breteler vroeg bij de verstrekking van distributiegoederen en bij de toewijzing van woningen om voorrang voor oud-illegalen en onderduikers, boven mensen die vrijwillig in Duitsland hadden gewerkt. Bovendien wilde de GOIWN nieuw aan te stellen gemeentepersoneel onderzoeken op politieke betrouwbaarheid, omdat zij doorgaans over meer en betere informatie beschikte dan de POD. De eerste twee wensen zouden B&W zoveel mogelijk inwilligen, maar de benoeming van personeel was een gemeentelijke verantwoordelijkheid, waarbij inlichtingen van officiële organen werden ingewonnen.¹⁰⁸

¹⁰⁷ A.J. Staverman aan C. Verhoeff, *Rapport over het ontbreken van samenwerking tussen illegaliteit en MG in het district Almelo*, 19 april 1945 (PMC Overijssel, 3); brief S. Kuperus aan E. van Dronkelaar, 9 mei 1945 (GAA, 508); brief L.G. van Veldhoven aan de PMC Overijssel, 13 juni 1945 (PMC Overijssel, 1); brief W.F. van Stegeren aan W.J. Oosterkamp, 30 juni 1945 (PMC Overijssel, 2). Onderstreping in origineel.

¹⁰⁸ Brief K.R. Prins aan Burgemeester en Wethouders der Gemeente Enschede, 7 augustus 1945; *Bespreking met het bestuur der GOIW in de vergadering van Burgemeester en Wethouders van 20 september 1945* (beide: GAE, 4856).

Toch was het niet allemaal pais en vree in de relatie tussen het MG en de voormalige illegaliteit. Onder leden van de CPN en bij sommige leden van de BS bestond een zeer groot wantrouwen over de manier waarop de POD politiek verdachte personen behandelde. De schaarse bronnen hierover, die betrekking hebben op Hengelo en Enschede, maken het niet mogelijk om vast te stellen of deze kritiek wijdverspreid was. Al in de eerste week na de bevrijding belegde het MG in Enschede een extra vergadering om uitleg te geven over de rol van de politie en van de illegaliteit in het kader van de POD, teneinde ‘niets duister te laten’.¹⁰⁹ De onvrede in Enschede leidde eind mei tot een opzienbarende overval op een woning waarbij uitgebreid huiszoeking werd gedaan. S. Hornstra, de leider van de Enschedese CPN, heeft aan deze overval deelgenomen. Ook K. Straatman een voormalig lid van de Knok Ploegen (KP) in Enschede, die bij de bevrijding nog de plaatsvervangend commandant van de BS was, is actief bij dit voorval betrokken geweest. Omdat Hornstra ook nog had meegewerkt aan de diefstal van een hoeveelheid benzine die toebehoorde aan het Canadese leger, besloot Pierson zowel Hornstra als Straatman te schorsen als lid van de Adviescommissie die zich bezig hield met politiek verdachte personen (*zie voetnoot 100*).¹¹⁰ Vanuit de overweging dat door ‘te streng en te formeel’ optreden, de tegenstellingen ‘slechts zouden zijn verscherpt en het risico van botsingen groter zou zijn geworden’, accepteerde Pierson veel van het gedrag van de CPN en van de bevolking in het algemeen. Hij ging er van uit ‘dat er bij de bevolking in het algemeen en bij deze enthousiaste leiders (van de CPN, schr.) in het bijzonder na de bevrijding een zekere behoefte bestond om hun onafhankelijkheid te toonen en hun belangrijkheid in den strijd tegen den vijand te moeten demonstrenen [sic], welke behoefte op een of andere wijze een uitweg heeft moeten vinden’. Hiermee bracht hij een andere belangrijke les uit Zuid-Nederland in de praktijk, nl. het serieus nemen van het voormalige verzet. Hij had Hornstra en andere vooraanstaande CPN-ers wel steeds nadrukkelijk aangesproken, wanneer er iets gebeurde dat volgens hem niet door de beugel kon. Dit had tot ‘verschillende scherpe woordenwisselingen’ geleid, maar had de relatie met hen niet negatief beïnvloed, zo concludeerde Pierson tevreden.

De autoriteiten vreesden niet alleen de kritiek van de zijde van de CPN, maar waren bovenal beucht dat zij gewapenderhand de macht zou willen grijpen. Zij gingen er van uit dat de CPN in Enschede over een grote partij wapens beschikte die men via droppings had verkregen. Met de bestaande bewapening van de politie achtte men het onmogelijk de openbare orde en rust te handhaven. Voor de waarnemend politiecommandant in Hengelo was dit eind april aanleiding over te gaan ‘tot het formeeren van een op militaire leest geschoeide afdeeling van ±20 man, bewapend met 1 mitrailleur en 20 karabijnen’. Klachten van de Enschedese burgemeester J.W.A. van Hattum dat de plaatselijke politie, die na de zuiveringen slechts 70 manschappen telde, maar voor tweederde was uitgerust met een pistool, werden van harte ondersteund door de Gewestelijke Directeur van Politie die in Arnhem gevestigd was. Hij benadrukte dat het ‘een eerste vereischte’ was dat de politie in Enschede, ‘zijnde een belangrijk industrie centrum’, goed bewapend was. Dit alles leidde ertoe dat de Enschedese politie begin juli 150 geweren en 50 stenguns ontving. ‘Thans’, zo concludeerde de adviseur politiezaken van de PMC Overijssel

¹⁰⁹ Dagrapport van kapt. Schutte en 1° Lt. Staverman, 10 april 1945 (DMC Enschede, 1).

¹¹⁰ Rapport van G.A. Waldkötter, de wnd. Commissaris van Politie te Hengelo, 20 mei 1945, over de periode 6 mei t/m 19 mei 1945 (DMC Enschede, 31); brief H. Pierson aan A. Hornstra, 11 juni 1945 (DMC Enschede, 28); Rapport van J.J. de Jong, 2 juni 1945, betreffende bezoek aan Enschede op 1 en 2 juni 1945 (DMC Enschede, 31). In het Hengelose rapport werd gemeld dat de POD er naar wens functioneerde, de volgende zin luidde: ‘Critiek erop vooral van de zijde der communistisch georiënteerden, blijft vanzelfsprekend niet uit.’

tevreden, ‘zal ieder gewelddadig optreden, eventueel met behulp van de NBS, in de kiem gesmoord kunnen worden.’¹¹¹

Behalve in bovenstaande alinea is vooral de op samenwerking gerichte opstelling van het MG aan de orde geweest. Voor het geval zich revoltes of (dreigingen van) gewapende opstanden zouden voordoen, probeerden de autoriteiten de daarvoor noodzakelijk geachte wapens en eenheden paraat te hebben. In de eerste maand na de bevrijding van Twente, vóór de volledige capitulatie van Duitsland – 8 mei 1945 – speelde uiteraard het belang van de oorlogvoering een grote rol, of, zoals Pierson het verwoordde: ‘Wij zijn in operatiezone wegens de noodzaak van de oorlogvoering. De bevelhebber van de geallieerde legers is Generaal Eisenhower. Dat beteekent dat niemand hier iets te zeggen heeft dan met toestemming van genoemden generaal, zelfs onze regering niet. Wij zijn dus onder zijn commando.’¹¹²

Zoals Prins Bernhard bij zijn bezoek aan Twente kon constateren dat de Binnenlandse Strijdkrachten zijn opdracht om orde en rust te handhaven en het verzet van de straat te halen goed uitvoerde, zo kon ook de Chef Staf van het MG al enkele dagen na de bevrijding zijn tevredenheid uitspreken over de gang van zaken in Twente. In zijn weekrapport van 6 april schreef hij: ‘De boven de grond gekomen illegaliteit bleek goed gebundeld te zijn en een zeer prettig contact was gelegd met de militair commissarissen.’ De lessen uit het zuiden die bedoeld waren om te voorkomen dat de ontwikkelingen opnieuw uit de hand zouden lopen, hadden al na enkele dagen vrucht afgeworpen. Het MG had vanaf het begin het initiatief genomen en de vertegenwoordigers van het voormalige verzet voegden zich snel en probleemloos in in de nieuwe bestuursverhoudingen. Dit gold bepaald niet voor alle oud-verzetsmensen van wie velen zich ook in Twente snel van het toneel geschoven voelden. De bestuurlijke transitie en reconstructie waar Romijn op wijst, verliep in Twente tamelijk geruisloos. Het MG kon er, zoals hij terecht opmerkt, ‘de rust en orde waarborgen en tegelijk de grondwettelijke bestuurslichamen op het lokale, het provinciale en het centrale niveau weer op gang brengen’. De sociale transitie en reconstructie daarentegen zouden heel wat meer voeten in de aarde hebben, zoals we nog zullen zien.¹¹³ Naarmate de Nederlandse regering haar greep op het landsbestuur versterkte, verdween het MG steeds meer op de achtergrond om uiteindelijk in maart 1946 geheel te worden opgeheven. Vanaf september 1945 vervielen al steeds meer bevoegdheden en werden deze weer overgedragen aan de reguliere instanties.¹¹⁴

¹¹¹ Rapport van G.A. Waldkötter, de wnd. Commissaris van Politie te Hengelo, 29 april 1945, over de periode 15 t/m 28 april 1945; rapport van G.A. Waldkötter, 20 mei 1945, over de periode 6 mei t/m 19 mei 1945 (beide: DMC Enschede, 31); brief J.W.A. van Hattum aan de DMC Enschede, 27 mei 1945; brief Gew.Dir. van Politie de PMC Overijssel, 27 juni 1945; brief W.L. de Walle aan de PMC Overijssel, 13 juli 1945 (alle: PMC Overijssel, 77). In een rapport van de Commissaris van Politie van 17 november 1945, nr. 962/717, is sprake van een gemeentelijk politiecorps in Enschede van in totaal 212 personen, van wie er op dat moment 23 waren geschorst en 9 gestaakt (GAE, 6993).

¹¹² *Verslag van een bespreking ten kantore Militair Gezag Hengelo*, 15 april 1945 (DMC Hengelo, 1).

¹¹³ H.J. Kruls geciteerd naar Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 613; zie ook p. 605. Voor de grote verbittering onder veel verzetsmensen na de oorlog zie bijvoorbeeld het eerder aangehaalde boek van Alberts.

¹¹⁴ De Jong, a.w., *Deel 12, Epiloog*, p. 138.

3.3 Vrouwen direct na de bevrijding

3.3.1 Sex, Cigarettes & Foxtrot: niet de voorspinnerij maar de dansvloer

De bevrijding van elke stad of dorp vanaf juni 1944 maakte er een einde aan een periode van harde onderdrukking, van angst en onzekerheid, van moorden en deportaties, van toenemend gebrek en van honger. De bevrijding ging in veel gevallen gepaard met felle gevechten, die niet alleen bij talloze militairen tot zware verwondingen en zelfs de dood leidden, maar die ook onder de burgerbevolking nog weer extra ellende aanrichtten. De explosie van vreugde die gepaard ging met de bevrijding, was dan ook overal enorm. Zoals de geallieerde strijdkrachten als een stoomwals door Europa oprukten, zo volgde hen een hekgolf van uitbundige blijdschap.¹¹⁵ De Twentse bevolking liet zich in dezen niet onbetuigd. ‘Vanaf de eerste dagen na de bevrijding in april, tot in het najaar van 1945 verkeerden de mensen [in Almelo] in één grote feestoes. Alle gevoel voor realiteit was verdwenen: avond aan avond bevond de jeugd zich op straat en zong en hoste dat het een lieve lust was. In de dansgelegenheden (...) organiseerden de Canadezen het ene bal na het andere.’ De stad Oldenzaal was regelmatig ‘vol vrolijke, dansende mensen die meewiegen en zingen’. Het was er erg gezellig. Engelse soldaten dansten in grote groepen met de Oldenzalers en het ene na het andere feest werd georganiseerd. *‘Het lijkt wel of de schade niet in te halen is.’*¹¹⁶

Het was ook wel een hemelsbreed verschil met de oorlogstijd toen er een vrijwel algemeen dansverbod bestond en het jongeren onder de twintig in veel plaatsen verboden was om na zonsondergang op straat te komen. Dit verbod was in 1942 door de Secretarissen-Generaal van de departementen van Justitie en van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming afgekondigd ter ‘bescherming van de jeugd’ en was vrijwel gelijk aan een in 1940 in Duitsland uitgevaardigde *‘Polizeiverordnung zum Schutze der Jugend’*. In de loop van de oorlog was bovendien een steeds groter aantal cafés en andere uitgaansgelegenheden gesloten, zodat de mogelijkheden om uit te gaan steeds beperkter waren geworden.¹¹⁷

Net als elders oefenden de uitgaansmogelijkheden vanaf de bevrijding een sterke aantrekkingskracht uit op met name jonge vrouwen. In Noord-Brabant had dit geleid tot de kreet: ‘De moeder beklaagt zich over de dochter, waarover ze niets meer te zeggen heeft “sinds we bevrijd zijn”. De dochter is opstandig, omdat haar moeder zoo vreselijk degelijk en ouderwetsch is en vergeet “dat we bevrijd zijn”.’¹¹⁸ In Twente was het niet anders. Volgens de politiecommissaris van Almelo, J. Heidema, was er in de bezettingstijd sprake geweest van een schaamtegevoel voor de omgang met Duitse militairen, maar was dit t.a.v. de geallieerde militairen geheel verdwenen. Ook de ouders zouden de omgang met hen aanmoedigen ‘zonder zich voldoende rekenschap te geven van de zedelijke gevaren, welke in een te intieme omgang schuilen’. De

¹¹⁵ Voor de vreugde in België zie bijv. L. de Vos, *De bevrijding*, p. 88-94.

¹¹⁶ Cornelissen, Slettenhaar, a.w., p. 443; Wiegman, a.w., p. 442; Weustink, a.w., p. 249. Cursief van schr.

¹¹⁷ K.C.A.T.M. Wouters, *Ongewenschte muziek. De bestrijding van jazz en moderne amusementsmuziek in Duitsland en Nederland 1920-1945*, Den Haag 1999. Diss. UvA, p. 222-232.

In de praktijk bestond er nauwelijks verschil in de paternalistische en bemoeizuchtige houding t.o.v. de jeugd, ondanks ideologische verschillen, tussen hardcore nazi's, SG's en, zoals hieronder zal blijken, de naoorlogse “openbare opinie”.

¹¹⁸ Van Oudheusden, *Feest en frustratie*, p. 85; M. Omtzigt, *Historisch onderzoek naar de omgang van vrouwen met geallieerde militairen in het Bevrijde Zuiden, september 1944 – mei 1945*, <http://www.bevrijdingskinderen.nl/downloads/hisonderzoek.pdf>.

jeugd gaf ‘blijken van groote oppervlakkigheid, zucht naar genot en verstrooiing en leeft als het ware zonder doel en als door den wind voortgedreven’.¹¹⁹

Afbeelding 5 Uitbundige viering van de bevrijding in Almelo

Bron: Gemeentearchief Almelo, 2923, <http://www.archiefalmelo.nl/>

Ook nadat de eerste bevrijdingsroes was weggeëbd, bleef de dansvloer trekken en in de loop van de zomer van 1945 werd er steeds krachtiger stelling genomen tegen het vermeende zedeloze gedrag van de jonge vrouwen. H. Peeters, GGD-arts te Amsterdam, verwoordde het in *Het Vrije Volk* aldus: ‘Onschuldige meisjes worden door instellingen van het verlofcentrum aange-trokken als vlinders door een kaarsvlam – en hun vleugels branden. De uniform maakt de meisjes gek. Zij denken niet meer aan haar gezondheid en haar toekomst. Zoo laten zij zich uitnoodi-

¹¹⁹ Politierapport van J. Heidema, wnd Korpscommandant van de gemeentepolitie, over de periode 20 mei t/m 2 juni 1945, over de situatie in Almelo (DMC Almelo, 40). Deze opmerking komt eveneens voor, en in vrijwel dezelfde bewoordingen, in de Almelse politierapporten over 2 juni t/m 16 juni 1945 en 1 juli t/m 14 juli 1945.

gen naar de plaatsen, waar men zich vermaakt en waar zij in de sfeer komen voor het intieme samenzijn dat na afloop van haar verwacht wordt.¹²⁰ Deze beschrijving lijkt sterk op een passage uit een onderzoek van het Britse *Home Office* uit 1943 die de effecten van de plotselinge toestroom van Amerikaanse soldaten op jonge vrouwen in Engeland beschreef: ‘To girls brought up on the cinema, who copied the dress, hairstyles, and manners of Hollywood stars, the sudden influx of Americans, speaking like the films, who actually lived in the magic country and who had plenty of money, at once went to the girl’s heads. The American attitude to women, their proneness to spoil a girl, to build up, exaggerate, talk big, and to act with generosity and flamboyance, helped to make them the most attractive boyfriends. In addition, they “picked-up” girls easily, and even a comparatively plain and unattractive girl stood a chance.’¹²¹

Het was een internationaal verschijnsel dat het binnenstromen van grote aantallen aantrekkelijk uitzierende mannen die allerhande zeer gewilde zaken om zich heen strooiden, dit effect op vele vrouwen had. Volgens Costello brengt oorlog onvermijdelijk een lossere seksuele moraal en praktijk met zich mee. ‘Since love and war represent the extremes of human experience, it is no surprise to find that a “total war” had profound emotional and sexual consequences for many of its participants.’ In zijn boek onderzoekt hij de seksuele aspecten van de oorlog en hij presenteert een overweldigende hoeveelheid materiaal dat het gedrag van soldaten en burgers onder dramatische, dodelijke omstandigheden beschrijft. ‘We were young and could die tomorrow’, zo citeert Costello een Amerikaanse soldaat. Oorlog verscheurt het sociale weefsel van een maatschappij en de sterkste invloed daarvan ondergingen de adolescenten, ‘who by the final years of World War II were creating a major juvenile delinquency problem in every warring nation. Arrests of teenagers were up, no matter whether it was in Munich, Manchester or Milwaukee. The files of the German SD security police, British probation officers, and juvenile courts across the United States attest that juvenile sex delinquency was one of the most widespread social problems of the war.’¹²²

De situatie in Nederland vormde, als gezegd, geen uitzondering, want ‘na vijf lange, ongelooflijk saaie oorlogsjaren zonder enig vertier (anders dan Duits getint) leek het alsof [de jonge vrouwen] eindelijk begonnen te leven. (...) De meidagen van 1945 brachten behalve de bevrijding van het Duitse juk, ook een sfeer van: nu zullen we het er eens van nemen.’¹²³ Het was vanzelfsprekend niet alleen vanwege de doorbreking van een saai bestaan dat de geallieerde militairen zulk begeerd gezelschap waren. Er was gebrek aan alle mogelijke gebruiksgoederen, aan kleding, voedsel, gas, licht etc.etc. De Canadezen hadden voedsel, maar bovenal, zij hadden sigaretten. ‘Soon serving as a sort of reserve currency in the black market, cigarettes were desired not only in themselves but for what they might buy.’ Zo was het gebruikelijk dat muziek-

¹²⁰ Geciteerd naar Bollen en Vroemen, a.w., p. 275.

¹²¹ Geciteerd naar J. Costello, *Love, sex and war. Changing values 1939-1945*, London 1985, p. 281.

¹²² Costello, a.w., p. 17, 280/1; zie ook G. Mak, *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*, Amsterdam 2006¹⁴, p. 685.

¹²³ Bollen en Vroemen, a.w., p. 275. Voor een overzicht van het gedrag van jongeren in Brabant zie: Van Oudheusden, *Feest en frustratie*, p. 82-91. Op p. 83 wordt de waarnemend commissaris van politie van Eindhoven aangehaald die vond dat er ‘een zucht naar het avontuurlijke (heerste). De gewone dingen van het leven boeien de menschen niet voldoende. Er is een vervlaking van opvattingen t.o.v. degelijkheid, huiselijkheid en gezelligheid. De trek naar het ongewone, opwindende overheerscht. Algemeen is het verlangen van de mannen om buiten hun eigenlijke werkkring te treden. Het avontuurlijke in den vreemden soldaat trekt de vrouwen aan.’

bands die een avond voor soldaten speelden, in sigaretten werden betaald.¹²⁴ Er ontstond een zeer enerverende mix van aantrekkelijk ogende jonge mannen – ‘Let’s face it, after what we had been through the Canadians looked delicious’, zoals een “oorlogsbruid” het vele jaren later verwoordde¹²⁵ – die behoefte hadden aan vertier en die ruimschoots de beschikking hadden over de destijds universele ruilwaar: sigaretten. Zij kwamen in contact met een bevolking die alleen al van blijdschap dronken was, die zich zat at aan chocolade, die rookte tot zij blauw zag en waarvan het vrouwelijk deel kon dansen en vrijen. Niet één avond, maar een hele zomer lang, een zomer ‘that seemed like one long feast’.¹²⁶ Die feesten eindigden niet altijd met een goed humeur. Tenminste, wanneer we de advertentie in *De Waarheid* van 12 juni juist interpreteren: ‘Verloren: 1 nieuwe bruine damesschoen, maat 39, verl. Lipperkerkstraat. Terug te bezorgen Galvanistraat 25.’¹²⁷

De tegenstelling tussen de verschrikkingen van de oorlog en de zomer van de bevrijding is onvoorstelbaar: ‘it was a heady experience for the (Canadian) troops to find themselves idolized by an entire nation.’¹²⁸ In het Enschedese Volkspark en in het G.J. van Heekpark was het in juni 1945, zowel overdag als ’s avonds, een komen en gaan van jonge meisjes en vrouwen die zich volgens de parkbeheerders ‘zeer onbetamelijk’ gedroegen met militairen. Vooral op warme dagen lagen vrouwen in badpak bij de soldaten in het gras en het kwam veelvuldig voor ‘dat vrouwen en meisjes achter en onder de heesters met militairen ontucht plegen’. Volgens een van de parkbeheerders, J.W. ter Brugge, speelden dezelfde taferelen zich af in de andere parken in de stad. In het Van Lochemspark bijvoorbeeld, dat bij zonsondergang werd gesloten, kwam het regelmatig voor dat militairen er ook na sluitingstijd verbleven in het gezelschap van meisjes of vrouwen. Een ander veel voorkomend euvel was dat militairen met auto’s gazons en paden in de parken stuk reden. ‘De aanwezigheid van auto’s op de parken lokt vrouwen en meisjes daarheen’ en regelmatig hadden de parkbeheerders in die auto’s soldaten met meisjes aangetroffen. Er moesten bordjes komen, in het Nederlands en Engels, dat het verboden was om zich buiten de paden, op het gras of tussen de heesters en het struikgewas te begeven, dat het niet was toe-

¹²⁴ M. Horn, *More than cigarettes, sex and chocolate. The Canadian army in the Netherlands, 1944-1945*, in: *Journal of Canadian Studies*, Vol. 16 (1981) No. 3&4 (Fall-Winter), p. 158; *De Waarheid*, Tw.ed., Enschede 12 juni 1945.

¹²⁵ Horn, a.w., p. 166.

Dat deze observatie niet op zichzelf stond moge blijken uit de opmerking van een Engelse vrouw over de Amerikaanse soldaten, Costello, a.w., p. 309, ‘Americans were “cheeky” compared to our usual “Mr Frigidaire Englishman”, but what a boost to the ego when one is greeted with, “Hello Duchess” (and you were treated like one!), or “Hi Beautiful!” That was so GOOD! As we got to know these boys, how generous they were; we never lacked for chocolate or cigarettes and even precious luxuries like nylons they could get for us. Most of my friends had one particular GI Joe – and so did I.’

¹²⁶ Horn, a.w., p. 156.

J.P. van Vree, *Hengelo in oorlogstijd. Wederwaardigheden gedurende de 2e Wereldoorlog voornamelijk opgetekend uit de mond van Mr. J.A.H.J. van der Dussen, burgemeester in Hengelo in de periode 1937-1951*, Hengelo 1985, p. 214, vermeldt hetzelfde fenomeen. ‘Ook de Hengelose meisjes laten zich stelen door de gezonde blozende, nonchalante, biscuits en bonbons uitdelende soldaten, die uit een andere wereld lijken te komen als ze worden vergeleken met de slecht geklede en ondervoede jongens uit de eigen plaats, die niet beschikken over zulke lekkernijen.’

Costello geeft een interessante doorkijk naar de jaren ‘60 waar hij schrijft, p. 284, ‘The full impact of World War II on adolescent behaviour was not to be fully appreciated until, as parents, they had to deal with their own rebellious and sexually promiscuous adolescents.’ Hoeveel “flower-power”-kinderen zullen hieraan hebben gedacht tijdens de zogenaamde “summer of love” van 1967? Het is overigens twijfelachtig of de “hippies” tot dezelfde sociale groep behoorden als de kinderen van de textielarbeiders; zij behoorden voornamelijk tot de middenklasse en goeude burgerij, niet tot het industrieproletariaat.

¹²⁷ Beide straten liggen vlak bij elkaar en wellicht is de vrouw in kwestie een van haar schoenen vlak bij huis kwijt geraakt. Bijna twee maanden later was een vrouw uit de Johan van Reesstraat haar rechterschoen ‘met h. hak en nieuw gezoold’ kwijtgeraakt. ‘Tegen flinke beloning terug te bezorgen’, had zij hoopvol aan de advertentie toegevoegd. *De Waarheid*, Tw.ed., Enschede 3 augustus 1945.

¹²⁸ Horn, a.w., p. 160.

gestaan op het gras te liggen of te zitten en dat ook bloemen plukken was verboden. Het kwam meermalen voor ‘dat militairen met meisjes in het park ook bloemen plukken’. Niet alleen was het ‘*make love, not war*’ een populair en wijdverbreid tijdverdrijf, het leek wel of de flowerpower-tijd al begonnen was.

In een poging het tij te keren of althans de stad en met name zijn jonge, vrouwelijke bevolking onder controle te krijgen, namen Burgemeester en Wethouders van Enschede twee maatregelen. Op 28 juni kondigden zij een verordening af die het aan vrouwen beneden de 20 jaar verbod om zich van ’s avonds 11 uur tot ’s morgens 4 uur ‘op voor ieder toegankelijke plaatsen te bevinden’, tenzij onder begeleiding van ouders of voogd. In november werd de verordening enigszins aangepast, maar in essentie gehandhaafd. Pas in februari 1946 was de rust zover weergekeerd dat de verordening werd ingetrokken. Volgens B&W had de verordening gunstig gewerkt. Nu het leave-centre was opgeheven, was ‘de reden tot deze beperking der vrijheid van een deel der bevolking vervallen’.¹²⁹ Ook in Hengelo werd de beperking van bewegingsvrijheid voor jongeren in februari opgeheven. Vanaf maart 1944 was het jongeren onder de 18 jaar verboden geweest om zich tussen 19.30 en 22.00u op voor het publiek toegankelijk terrein te begeven (na die tijd gold voor iedereen *Sperrtijd*). Deze verordening was na de bevrijding gehandhaafd. Op 5 februari 1946 stelde het college van B&W aan de gemeenteraad voor om de verordening in te trekken, omdat ‘de aanleiding van het handhaven van een dergelijke verbodsbepaling, nu de straatverlichting weer brandt, vervallen’ was.¹³⁰

Als tweede maatregel sloot Enschede’s burgemeester Van Hattum een overeenkomst met de plaatselijke Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers om voor iedere dansavond die de Canadezen in het clubgebouw van de YMCA, gevestigd in Ons Huis, organiseerden, een aantal ‘hostesses of chaperones’ te leveren. Deze dansclub heette de *Beaver Club*, naar de voor Canadese militairen welbekende club met die naam in Londen. De eerste danspartij die op deze manier werd georganiseerd, was op 25 juni 1945. Aan de verantwoordelijke Canadese militair, Major Hamilton, gaf Van Hattum, in zijn functie van burgervader, een overzicht van de voorwaarden waaronder de levering van jongedames zou plaatsvinden. Iedere jonge vrouw zou een gedrukte uitnodiging krijgen die een maand geldig was; wanneer een jonge vrouw zich misdroeg, zou haar kaart worden ingetrokken; er zouden alleen geregistreerde meisjes worden toegelaten; er mocht geen sterke drank worden verstrekt; de dansavonden zouden om 23.00u sluiten, ‘except on very special occasions’; na afloop zouden de meisjes per bus of vrachtwagen naar huis worden gebracht. Hij besloot zijn brief met: ‘It is my sincere wish to help you as much as is in my power with your task of finding suitable recreation for your men. On the other hand you will surely respect my point of view that in this respect my first duty to my citizens is, to think of the moral and physical welfare of their daughters or young wives and take measures accordingly.’

Het bleek al snel dat het vervoer van de jonge vrouwen na afloop van de dansavonden een probleem was. Hamilton kon geen trucks ter beschikking stellen. Door de Twentsche Electriche Tramweg Maatschappij (TET) beschikbaar gestelde bussen werden niet vrij gegeven door de instantie die de bussen onder beheer had. ‘Het vervoer der meisjes na afloop’ was voor Van

¹²⁹ Rapport no. 336/150 van de inspecteur van politie, onleesbaar, aan de Commissaris van Politie te Enschede, 12 juni 1945 (GAE, 1028); *Verordening tot beperking van het verblijf van minderjarige meisjes op openbare plaatsen*, no. 1439, 28 juni 1945; *Verordening tot wijziging van de verordening tot beperking van het verblijf van minderjarige meisjes op openbare plaatsen*, no. 1439a, 29 november 1945; brief Burgemeester en Wethouders van Enschede aan de Gemeenteraad, 16 februari 1946, no. F 410/44 (alle: GAE, 1112).

¹³⁰ Brief College van Burgemeester en Wethouders van Hengelo aan de Tijdelijke Gemeenteraad, 5 februari 1946 (GAH, 131).

Hattum een wezenlijk onderdeel van de regeling en als dit probleem niet kon worden opgelost, dan had die regeling ook geen zin. ‘Met de gevaren, zowel voor de vrouwelijke bevolking dezer stad als voor de leden der geallieerde troepen voor ogen’ vroeg de burgemeester zich af of verdere medewerking aan de regeling nog wel verantwoord was. Hij had, in gezelschap van DMC Pierson, de kwestie doorgesproken met een andere Canadese militair die had toegezegd de Militaire Politie te zullen opdragen om volledig mee te werken en te proberen de vervoerskwestie op te lossen. ‘Ik doe dat met te meer klem’, zo besloot Van Hattum zijn brief, ‘omdat de gevolgen welke een onvoldoende regeling met zich brengen, reeds thans duidelijk tot uiting komen in een zeer sterk stijgen der V.D. (geslachtsziekten, schr.), zowel onder de civiele bevolking als onder de geallieerde troepen.’ Onder de geallieerde militairen kwamen wekelijks 400 nieuwe gevallen van geslachtsziekte voor, zo had hij vernomen.

De Canadese majoor L.J. Calvert, die de medische verantwoordelijkheid droeg voor de man schappen van de *4th Canadian Armoured Division*, meldde in oktober aan Van Hattum dat ‘approximately 80% of all V.D. contracted by Canadian soldiers in Enschede came as a direct result of pick-ups in the Parks’. Het was daarom erg moeilijk om die vrouwen op te sporen, maar op 12 september ’s avonds had de Militaire Politie de namen en adressen genoteerd van ongeveer 100 vrouwen die zij in de parken in Enschede had aangetroffen. Calvert achtte het, ‘for the future health of the community’, van groot belang dat deze vrouwen werden geïnformeerd over de gevaren van geslachtsziekte en dat zij met klem zouden worden aangespoord om zich te laten onderzoeken. Volgens de Commissaris van Politie en de directeur van de Gemeentelijke Geneeskundige- en Gezondheidsdienst, A.A. Koopal, waren van deze 100 vrouwen er 12 al onder behandeling geweest, maar was het volgens de bestaande verordeningen niet toegestaan om de andere vrouwen aan een geneeskundig onderzoek te onderwerpen.¹³¹

Hoe ingewikkeld dit soort situaties kon zijn, blijkt uit een brief van Koopal aan B&W van Enschede uit maart 1946. Een vrouw was in 1944 en 1945 behandeld voor geslachtsziekte. In februari 1946 was zij getrouwd, maar haar echtgenoot was ‘geheel onkundig’ van de behandelingen die zij had ondergaan. De zaak werd nog gecompliceerd, doordat de verzekering weigerde de kosten van de behandeling en de medicijnen, f166,-, te betalen en er dreigden ‘grote moeilijkheden’, wanneer geprobeerd zou worden om de kosten alsnog op deze vrouw te verhalen. Pogingen om dit soort kosten terug te krijgen, hadden al eerder problemen opgeleverd. In 1944 was er in de gemeente Enschede f5.068,- uitgegeven aan de behandeling van mensen met een geslachtsziekte en hiervan was slechts f231,- terug ontvangen. In 1945 was in totaal f2.030,- uitgegeven en hiervan was ‘tot op heden’ slechts f0,76 terugbetaald. Op grond van besluiten die tijdens de oorlog waren genomen, waren deze kosten voor rekening van de Gemeente. Niet veel later schreef Koopal een brandbrief aan het gemeentebestuur van Enschede. ‘Het aantal patiën-

¹³¹ Brief J.W.A. van Hattum aan bestuur UVV te Enschede, 20 juni 1945; brief J.W.A. van Hattum aan Major Hamilton, 20 juni 1945; niet gedateerde conceptbrief (vóór 15 juli 1945) van J.W.A. van Hattum over de ‘naleving van de regeling inzake het clubdansen’ (alle: GAE, 1112); brief L.J. Calvert aan J.W.A. van Hattum, 1 oktober 1945; brief van de Commissaris van Politie en A.A. Koopal aan J.W.A. van Hattum, 18 oktober 1945 (beide: GAE, 1028).

De conceptbrief van Van Hattum moest, blijkens een aantekening in de marge, met spoed in het Engels worden vertaald. Van Hattum heeft over de inhoud van de brief overlegd met Pierson, de DMC van Enschede en die was m.i.v. 15 juli eervol ontslagen. Voor de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers, zie <http://www.uvvn.nl/achtergrond/>, geraadpleegd op 18 september 2010.

De eerste *Beaver Club* werd in 1940 in Londen geopend door de toenmalige Britse koningin-moeder E.A.M. Bowes-Lyon (1900-2002) en was bedoeld om Canadese soldaten een gevoel van “thuis” te geven. Vanuit deze club verzorgde CBC radio-uitzendingen met berichten voor het thuisfront. In de loop van de oorlog werden in andere plaatsen soortgelijke clubs geopend, zo ook in Enschede. http://archives.cbc.ca/war_conflict/second_world_war/topics/103-569/, geraadpleegd op 1 oktober 2010. Het woord *beaver* komt volgens T. Dalzell, T. Victor, *The concise new Partridge dictionary of slang and unconventional English*, New York 2007, p. 43, sinds 1927 ook voor in de betekenis van ‘*A woman’s pubic region; a woman as a sex object; sex with a woman*’. In dit verband een omineuze bijbetekenis.

ten, lijdende aan een geslachtsziekte, (was) de laatste tijd zeer ernstig – eigenlijk verontrustend – (...) toegenomen. Dit geldt niet alleen voor Enschede, maar eveneens voor Losser, Overdinkel en andere grensplaatsen.’ Hij stelde voor om de financiële afwikkeling van de kosten van de behandeling op eenzelfde manier aan te pakken als in Hengelo gebeurde, nl. dat de Gemeente de kosten voor zijn rekening nam, indien de kosten niet door de verzekering werden vergoed of wanneer betrokkene het niet zelf kon betalen. ‘Vóór alles geldt echter, dat de zoo noodige geheimhouding in dit werk beter gehandhaafd blijft.’¹³²

Na enkele maanden ontstond er een kritischer houding en hier en daar zelfs regelrechte afkeer van het gedrag van Canadese militairen. Het kwam regelmatig voor dat zij met de wapens in de hand en grote hoeveelheden drank in hun lijf danslokalen vorderden. De lokale politie stond machteloos.¹³³ Een belangrijke rol bij de groeiende weerzin speelde het feit dat mannen niet of nauwelijks werden toegelaten tot de dansavonden. *Het Vrije Volk* protesteerde al veertien dagen na de bevrijding tegen de aanwezigheid in diverse Enschedese danslokalen van bordjes met het opschrift *Alleen voor dames*. De krant vroeg zich af of de Nederlandse jongens en mannen niet goed genoeg waren. In Almelo leidden de protesten tegen het alleen aan meisjes en vrouwen toegang verlenen tot de dansgelegenheden tot de oplossing dat ééns per week ook de plaatselijke mannen toegang hadden.¹³⁴

Omdat de mannelijke bevolking niet of zeer beperkt werd toegelaten tot de dansavonden, waren het dus vooral meisjes en jonge vrouwen die zich in het uitgaansleven konden storten. Militair Gezag wees in de terugblik op zijn werkzaamheden op een algemeen ‘gebrek aan arbeidslust’. Tijdens de bezetting was ‘de arbeid als zodanig in zekere zin gediskwalificeerd’, omdat een groot deel van de productie voor de bezetter bestemd was. Daarbij bood na de bevrijding de aanwezigheid van de geallieerde troepen de mogelijkheid om van de zwarte handel te leven; veel mensen wilden iets geheel anders gaan doen met hun leven en meldden zich aan bij de Binnenlandse Strijdkrachten en later bij de geregelde militaire onderdelen. Er bestond grote ontevredenheid over het verloop van de zuiveringen en verder noemde het verslag van het MG nog ‘de spanning tussen het loon- en prijspeil; de lichamelijke teruggang der arbeiders wegens onvoldoende voeding en niet in de laatste plaats het gebrek aan kleding, schoeisel, vervoersmiddelen enz.’¹³⁵

Dit gold voor de werkende bevolking in haar geheel, voor meisjes en jonge vrouwen waren de mogelijkheden om op een andere manier in hun levensonderhoud te voorzien nog vele malen groter. Uit een in november 1945 gehouden enquête onder Twentse bedrijven kwam naar voren dat deze jongeren zich via ruilhandel uitstekend in leven konden houden. ‘Het is nl. moeilijk de meisjes weer in een goed spoor te brengen. Er bestond een zeer levendige cigarettenshandel. De meisjes kregen sigaretten van de Canadezen, gingen er mede naar Amsterdam, werden er behoorlijk betaald, bleven een paar dagen weg, leidden een prettig leven.’¹³⁶

¹³² Brieven A.A. Koopalaan J.W.A. van Hattum, 28 maart en 3 april 1946 (beide: GAE, 1028).

¹³³ Brief G.H.P. Bloemen, burgemeester van Oldenzaal, aan Commandant MG te Enschede, 16 juni 1945 (DMC Enschede, 31). In Winterswijk trokken geallieerde militairen zich niets aan van de avondklok en verstoorden herhaaldelijk de nachtrust door lichtkogels af te vuren. Toen de commandant van de BS zich beklaagde dat hij zo de orde en rust op straat niet kon handhaven, kreeg hij het advies ‘zich te hoeden voor kleinzieligheden bij het hanteren van de verordening’. H. Kroesenbrink, a.w., p. 279-280.

¹³⁴ Bollen en Vroemen, a.w., p. 269; *Het Vrije Volk* van 14 april 1945, geciteerd naar A. Buter, *Vuur over Twente. Flitsen van oorlog en bevrijding*, Enschede 1970², p. 81. Voor de protesten in Almelo, zie: Cornelissen, Slettenhaar, a.w., p. 443.

¹³⁵ *Overzicht werkzaamheden MG*, p. 508, 513.

¹³⁶ *Het huidige tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten. Onderzoek naar de oorzaken van het tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten in het algemeen en in de industrie in het bijzonder, ingesteld in opdracht van den Minister van Sociale Zaken in de maanden*

Het is moeilijk om vast te stellen hoeveel een sigaret opbracht. De prijs schommelde uiteraard afhankelijk van vraag en aanbod en beide waren erg groot. Volgens *De Waarheid* moesten soldaten sigaretten verkopen om geld te hebben om 's avonds uit te kunnen gaan. In juni 1945 bracht een sigaret in Twente 40 tot 50 cent per stuk op.¹³⁷ Eén pakje per week vertegenwoordigde dus al een flink bedrag. Textielarbeiders die op dat moment eerder in de DUW dan in de textielindustrie aan het werk waren, kregen per uur het equivalent van één sigaret uitbetaald; zo kon een meisje met een paar keer per week dansen haar ouderlijk gezin onderhouden. Daar kon geen naaiatelier tegenop. De Canadese militairen gaven niet alleen sigaretten weg, maar ook koffie, thee, chocolade, cornedbeef, nylons, sterke drank; verder ruilden zij deze spullen tegen kostbaarheden zoals antieke horloges en wat men maar aanbood.¹³⁸

De politie probeerde op te treden tegen zwarte handel en deed geregeld huiszoeking, maar of dit veel zoden aan de dijk zette is zeer de vraag: de schaarste was gigantisch en de mogelijkheden evenzeer. De plaatselijke pers bevatte verhelderende voorbeelden van wat er dan boven tafel kwam. In mei 1945 werd iemand aangehouden die handel had gedreven met de Canadezen. Deze persoon was ook in het bezit van gouden voorwerpen, volgens de krant vermoedelijk afkomstig uit diefstal. In juli werden bij een huiszoeking in Enschede 190 sigaretten, 8 blikken levensmiddelen, 2½ kilo vers varkensvlees in beslag genomen. Omdat de bewoonster van het huis niet wilde vertellen hoe zij er aan kwam, was zij opgesloten. Hetzelfde krantenbericht vermeldt huiszoeking bij een caféhouder; 2 mandflessen met sterke drank, 6 blikken levensmiddelen, 160

November en December 1945, p. 2; *Overzicht enquête, gehouden in Twente in het tijdvak van 7 November-15 November 1945, betreffende het tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten*, Rotterdam, 8 december 1945; *Vragenlijst voor de bedrijven* (alle: AV, 23.3). Vgl. Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945-1955*, Nijmegen, 1978, m.n. p. 74 e.v.

Voor de laatstgenoemde enquête heb ik de antwoorden gevonden van 11 bedrijven, zowel grote als kleine, verspreid over Twente, zodat zij m.i. een goede totaalindruk geven.

¹³⁷ *De Waarheid*, Tw.ed., Enschede 12 juni 1945; De Jong (a.w., deel 12, *Epiloog*, p. 276) noemt een bedrag van f1,- per sigaret in Groningen; Bollen en Vroemen, a.w., p. 86, noemen een prijs van f0,10 per sigaret in Nijmegen en op p. 268 een prijs van f4,- per sigaret. De verhoudingsgewijs lage prijs van een sigaret in Nijmegen hield waarschijnlijk verband met het feit dat deze stad al in september 1944 was bevrijd en dat de marktverhoudingen er inmiddels wat minder overspannen waren.

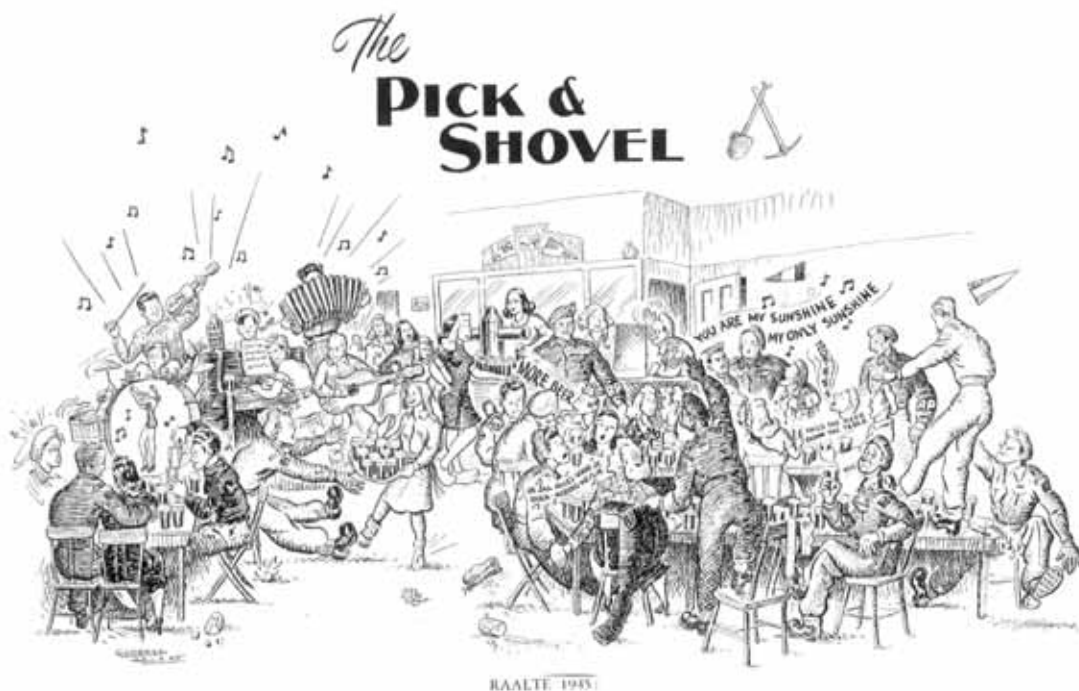
J. Barendregt, *The Dutch money purge. The monetary consequences of German occupation and their redress after liberation, 1940-1952*, Diss. VU Amsterdam, 1993, p. 6, geeft een interessante en heldere verklaring voor het tamelijk stabiel blijven van de prijs van sigaretten: 'Especially cigarettes proved to be inflation-proof vis-à-vis other goods: increased supply did not matter because when they had functioned as tender they often disappeared from circulation, up in smoke, so to say.' Tijdens de oorlog was het aanbod van sigaretten gekelderd. In 1942 daalde het aanbod met 40% beneden het vooroorlogse niveau en in 1943 was het aanbod van legale tabak nog maar 80% van dát niveau. Heel veel mensen hadden dus al jaren geen goede sigaret meer kunnen roken. H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*. Amsterdam 2002, p. 468.

¹³⁸ De politie uit Almelo wist te melden: 'Vooral ten aanzien van de sigaretten heeft de handel ongewenste afmetingen aangenomen. Behalve dat deze voor hoge prijzen verhandeld worden, wordt ruil in natura gepleegd, speciaal met eieren.' *Politierapport van J. Heidema, over de periode 1 juli t/m 14 juli 1945, over de situatie in Almelo* (DMC Almelo, 40); ook de politie in Enschede rapporteerde hier herhaaldelijk over: 'Geallieerde militairen bieden veel goederen op de zwarte markt te koop aan, hetgeen bij huiszoekingen uit verklaringen van burgers blijkt.' Musicisten vertelden dat de geallieerden 'geen geld, doch sigaretten en levensmiddelen voor het optreden beschikbaar stellen. Hierdoor wordt de zwarte handel zeer bevorderd.' Rapport van de Commissaris van Politie te Enschede, 2 juni 1945, over de periode 18 t/m 31 mei 1945 (DMC Enschede, 31). Deze opmerking kwam eveneens voor, en in vrijwel dezelfde bewoordingen, in de politierapporten uit Enschede over de periode 1 t/m 14 juni 1945. Zie ook Cornelissen, Slettenhaar, a.w., p. 443: 'Vanaf het eerste contact met de bevrijders was er een levendige ruilhandel ontstaan. De Canadese soldaten bezaten alles wat wij niet hadden: koffie, thee, zeep, chocolade en wat vooral voor de mannen erg belangrijk was: sigaretten! Zo wisselde menig antiek horloge van eigenaar, hetgeen nu nog diverse lezers zal spijten!'

Hierboven vermeldde ik al dat muziekgroepen met sigaretten werden betaald voor een optreden. Een ander voorbeeld betreft het verhaal van een toentertijd 19-jarige student over zijn verdiensten met musiceren op dansavonden in *De Vereeniging* in Nijmegen: '... we werden in natura betaald. Een paar honderd sigaretten, blikjes corned beef, blikken kaas, plakken chocolade en andere heerlijkheden vormden ons honorarium. (...) Naar de toen geldende handelswaarde verdienden we niet slecht. Sigaretten brachten een dubbeltje per stuk op, een blikje corned beef een rijksdaalder en een groot blik kaas zelfs een tientje. Soms kregen we als extra honorarium een paar tientjes, maar altijd was er overvloedig te eten.' (Bollen en Vroemen, a.w., p. 86).

lampen, twee gasmaskers en een hoeveelheid militaire goederen afkomstig van het Duitse leger werden in beslag genomen.¹³⁹

Afbeelding 6 “Het wapen van Raalte”

© Goodall

Amsterdam was in Nederland het belangrijkste uitgaanscentrum voor de circa 170.000 Canadese militairen, die na de bevrijding het geallieerde gezag vormden en in afwachting waren van de terugkeer naar hun vaderland.¹⁴⁰ Apeldoorn en Raalte – voor vrouwen uit Twente redelijk gemakkelijk bereikbaar – waren twee andere belangrijke “leave-centers”. In *Het Wapen van Raalte* traden tal van beroemde artiesten op, zoals Bing Crosby, Bob Hope en The Andrew Sisters. In Goor zijn de hele zomer van 1945 Canadese troepen gelegerd gebleven. Ook Enschede was een belangrijk *leave centre*. De stad had hier volgens Pierson zeer onder te leiden en er ‘wordt van het morele uithoudingsvermogen van de meisjes en vrouwen in dit dichtbevolkte gebied veel gevraagd’.¹⁴¹

Eind februari 1946 waren de meeste Canadese soldaten weer naar huis en op 31 mei werd het Canadese hoofdkwartier in Nederland opgeheven.¹⁴² In oktober 1946 maakte de Almelse politicommissaris in zijn rapport over de maanden juli t/m september er echter nog melding van dat er speciaal onder de vrouwelijke jeugd nog steeds sprake was van ‘een zekere mate van zedenverwildering, veroorzaakt door de Duitse bezetting en daarna door den omgang met

¹³⁹ *De Waarheid*, Tw.ed., Enschede 17 mei, 9 juli 1945.

¹⁴⁰ Horn, a.w., p. 157.

¹⁴¹ Bollen en Vroemen, a.w., p. 179; Bilderdijk, a.w., p. 64; *Rapport van H. Pierson aan Chef Staf MG over de periode 3 april tot 15 juli 1945*, 15 juli 1945 (DMC Enschede, 1).

¹⁴² Bollen en Vroemen, a.w., p. 281.

geallieerde militairen'. De politie Almelo had hiervoor de twee leden van de kinderpolitie ingezet die nauw samenwerkte met de Voogdijraad. De beperking van het aantal dansgelegenheden werd eveneens overwogen.¹⁴³

Voor de spraakmakende gemeente onder de tijdgenoten was het veelal verbijsterend om te moeten constateren dat het veel jongeren, m.n. meisjes en jonge vrouwen, meer bevrediging verschafte om de kost te verdienen met feesten en betaald te worden met sigaretten en drank, dan om te werken in een confectieatelier of spinnerij. Er ontstond, in de woorden van De Liagre Böhl, een 'bijna totale overeenstemming' in de afwijzende houding, die zich laat omschrijven als: 'de zedenverwildering tastte de kracht en waardigheid van de volksgemeenschap aan, reden waarom de buikriem aangetrokken en eendrachtig aan het werk getogen moest worden'. Deze morele verontrusting richtte zich volgens hem vooral 'tegen gedragingen onder de ongeschoolde arbeidersbevolking van de grote steden en industriecentra'.¹⁴⁴

3.3.2 Afgematte huisvrouwen, strijdbare huisvrouwen

Al vóór de Tweede Wereldoorlog was het voor veel huisvrouwen moeilijk geweest om de eindjes aan elkaar te knopen en tijdens de oorlog was dit alleen maar moeilijker geworden. De 'Commissie tot bestudeering van het vraagstuk der gezinsverzorging' die op initiatief van de Nederlandse regering en van diverse instellingen zoals de Stichting Nederlands Volksherstel dit probleem in oktober 1945 onder de loep had genomen, formuleerde haar bevindingen aldus: 'De groote spanningen, die optraden in de gezinnen tengevolge van het illegale werk, het "onderduiken" en het werken in den vreemde van de mannen en oudere zoons, de buitengewone prestaties, die van de vrouwen gevegd werden ten opzichte van de verkrijging van levensmiddelen, brandstoffen, e.d., de verwildering van de jeugd, de achteruitgang van den gezondheidstoestand, die de krachten van alle gezinsleden, doch in het bijzonder die van de moeder sloopte, terwijl de mogelijkheid van opneming in ziekenhuizen, sanatoria e.d. in dezelfde mate geringer werd, ze waren even zoo vele factoren, die het vraagstuk nog ingewikkelder maakten.' Het bleek na de bevrijding erg moeilijk om huisvrouwen die ondersteuning nodig hadden, te hulp te komen als gevolg van een ontstellend tekort aan hulp in de huishouding. De commissie noemde als verklaring hiervoor 'de zucht naar verandering van beroep'; de internering van 'onvaderlandslievende meisjes en vrouwen'; de nieuwe mogelijkheden tot werk zoals administratief werk en het schoonhouden van kantoren die veel voormalige dienstboden aantrokken, 'veelal door aanbidding van buitenspoorig hoge loonen'; de vermindering van de waardering van het beroep van huishoudelijke hulp met zijn lange werktijden; in veel gezinnen was de noodzaak dat ook de meisjes werkten, geringer, omdat de mannen en jongens meer verdienden en

¹⁴³ J. Heidema, *Politioneel rapport over de periode van 1 juli t/m 30 september 1946*, 1 oktober 1946 (Prov. Overijssel, 8910).

¹⁴⁴ H. de Liagre Böhl, *Zedeloosheidsbestrijding in 1945, een motor van wederopbouw*, in: H. Galesloot, M. Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld, zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*, Amsterdam 1987, p. 17/8, 22/3.

Zie ook het onderzoek van de criminoloog Frank Bovenkerk (*Loveboys of modern pooierschap*, Amsterdam 2006) naar de sekscultuur bij jongeren waarin hij 'de angst van de hogere klassen voor de gemarginaliseerde onderklasse' als verklaringsgrond opvoert voor de ophef die over het onderwerp wordt gemaakt. 'Die angst is er altijd geweest en zal er altijd zijn', zo betoogt Bovenkerk. (*NRC/Handelsblad* 13 juni 2006) De communicatiewetenschapper Stijn Reijnders (*Holland op de helling. Televisieamusement, volkscultuur en ritueel vermaak*, Veerhuis 2006. Diss. UvA) beschouwt dit type dédain van de "culturele élite" als een machtskwestie, 'het willen bepalen wat goed is en wat niet goed is.' (citaat in: *NRC/Handelsblad* 24 juni 2006)

Het is onbevredigend dat er geen gegevens bekend zijn over de aantallen vrouwen die zich zo gedroegen, noch over de vraag met welke intensiteit zij dit deden. Feit is dat er met stijgende verbazing naar werd gekeken en dat deze al ras omsloeg in op krasse wijze geformuleerde afwijzing. Zoals De Liagre Böhl aangeeft was deze afwijzing sterk gericht op een deel van de arbeidersbevolking, waaraan, zeker in de Twentse confectie- en textielindustrie, een groot tekort bestond.

omdat er met het verdiende geld weinig te koop was. Al deze factoren leidden ertoe dat er een schreeuwend gebrek was aan gezinsverzorgsters, zoals er in de textielindustrie om grotendeels dezelfde redenen een enorm tekort was aan arbeidsters in de spinnerijen (*zie Hfdst. 8*).

De commissie deed een aantal voorstellen voor het vergroten van de aantallen gezinsverzorgsters die een belangrijke rol konden spelen bij het bevorderen van ‘een goeden gang van zaken in de gezinnen’ en die konden meewerken ‘tot verhooging van het geestelijke, moreele en sociale niveau der gezinnen’. De behoefte aan gezinsverzorging kon ontstaan door ziekte of door tijdelijke afwezigheid van de huisvrouw of door het ‘tekortschieten van de huisvrouw in de juiste verzorging van het gezin wegens onvoldoende scholing, geestelijke defecten of onmaatschappelijk gedrag’. Voor de eerste categorie, ziekte of tijdelijk afwezigheid, was het de taak van de gezinsverzorgster om de huisvrouw bij te staan, te helpen. In het andere geval was het haar taak ‘den achterstand in het gezin in te halen en zoo intensief mogelijk voorlichting aan de huisvrouw te geven om haar in zoo kort mogelijken tijd in staat te stellen het gezin te verbeteren en het verantwoordelijkheidsbesef van de huisvrouw te versterken’. Voor deze laatste categorie werd een zwaarder opgeleide en meer ervaren gezinsverzorgster nodig geacht.

Om de ernst van de problemen te onderstrepen wijdde CBS een apart onderzoek aan de omvang van de dienstverlening op dit gebied in 1946. Dit rapport maakte onderscheid naar de afzonderlijke provincies en verstreekte ook gegevens van een aantal steden, waaronder Enschede. In deze stad was maar één organisatie actief op het gebied van de gezinsverzorging en wel een katholieke. Deze instelling had in 1946 in totaal 16 gezinsverzorgsters, inclusief leerlingen, in dienst die bij 631 gezinnen waren bijgesprongen om een zieke of tijdelijk afwezige huisvrouw te ondersteunen. Uit het rapport is niet op te maken of deze instelling voor alle gezinden werkzaam was of alleen voor katholieken. Hoe dit ook zij, de cijfers zijn hoog. Zeker voor Enschede, wanneer men in aanmerking neemt dat de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht de Hongerwinter hadden moeten doorstaan en dat de provincies Gelderland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg zwaar oorlogsgeweld te verduren hadden gekregen en als ‘geteisterde gebieden’ werden omschreven.¹⁴⁵

Ook in Twente was in de strenge winter van 1944/1945 het tekort aan brandstof enorm gestegen, bij de bevolking en bij de bezetter. Toen de Duitsers hout begonnen te kappen en daarmee het officiële kapverbod negeerden, vroegen enkele Enschedese arbeiders zich af: “waarom zouden wij dat ook niet eens proberen?” Al snel begonnen velen onder de ogen van de Duitsers hout te verzamelen. Hier en daar gebeurde dit in groepsverband, waarbij een boer uit de omgeving de boomstammen met paard en wagen naar Enschede bracht, waar men het hout dan onderling verdeelde. Ook in andere plaatsen kapte de bevolking op grote schaal illegaal hout, voor Almelo *zie bij voetnoot 371*. De omvang van deze beweging bleek toen na de bevrijding de nieuwe machthebbers van het Militair Gezag met een simpele pennenstreek deze activiteiten opnieuw verboden: na de bekendmaking trok een stoet van 1.000 huisvrouwen naar burgemeester J. van Hattum om te protesteren. Hij legde de reden van het besluit uit, maar liet de vrouwen niet met lege handen naar huis gaan. Zij ontvingen een hoeveelheid turf die voor een week voldoende was.

¹⁴⁵ *Rapport uitgebracht door de Commissie tot bestudeering van het vraagstuk der gezinsverzorging benoemd door de Raad van Beheer van de Stichting Nederlands Volksherstel met instemming van de Minister van Sociale Zaken*, 's Gravenhage 1946, p. 6-7, 10; Centraal Bureau voor de Statistiek, *Gezinsverzorging in 1946*, 's Gravenhage 1948, p. 8, 10, 12.

De totalen voor de steden Eindhoven en Rotterdam en voor Nederland als geheel in *Tabel 2* kloppen niet. Mij is niet helder waar deze totalen op zijn gebaseerd.

Tabel 2 Aantal gezinnen waar door gezinsverzorgsters hulp werd verleend in 1946

	In geval van ziekte	Asociale gezinnen	Totaal
Amsterdam	1.877	26	1.903
's Gravenhage	895	25	920
Haarlem	722	4	726
Enschede	631	-	631
Eindhoven	412	-	572
Rotterdam	357	4	561
Tilburg	458	20	478
Utrecht	418	30	448
Nijmegen	417	21	438
Groningen	267	14	281
Nederland	17.208	975	19.056

Bron: CBS, *Gezinsverzorging in 1946*, 's Gravenhage 1948, p. 12.

Hiermee werd de vrouwen duidelijk dat ze samen iets konden doen aan de ellende. Toen korte tijd later 'een moeder' een oproep aan de huisvrouwen deed om zich te organiseren, verwoordde zij precies hun gevoelens. 'Bijna vijf jaar lang hebben we aan den lijve gevoeld wat oorlog eigenlijk is', schreef zij. 'Eén bom (of die nu uit een Engelsch of Duitsch vliegtuig geworpen werd) en al onze hoop en vreugde werd in één seconde vernietigd. Soms vond men zelfs niet de resten van wat ons zoo dierbaar en 't liefst op aarde was. Hebben we daarvoor kinderen gekregen!' Vooral de laatste oorlogswinter was hard geweest, de honger was groot. 'Zuigelingen sterven, omdat de moeders niet in staat zijn hun baby te voeden en er geen kunstmatige voeding meer is. Hongerig en koud moeten we des avonds onze kinderen naar bed sturen.' Zij riep daarom de andere vrouwen op na te denken of ze samen iets konden doen. 'Een enkeling kan hiertegen niets beginnen. We moeten ons aaneen sluiten.' Zij besloot haar oproep met: 'We staan aan het begin van een nieuwe tijd, laten wij vrouwen onze nieuwe taak met nieuwe energie aanpakken tot zegen en geluk voor onze kinderen en mannen.'¹⁴⁶

Deze oproep was voor een aantal vrouwen aanleiding de koppen bij elkaar te steken. Welke problemen moesten eerst worden aangepakt? Nou, dat was direct duidelijk. Het was een 'rommeltje wat betreft levensmiddelenaanvoer, brandstoffenvoorziening en een hoop zaken meer. Het was op het laatst hopeloos om huisvrouw te zijn', schreef een van de initiatiefneemsters later. Pogingen van de gemeente om de nood enigszins te lenigen door aan gezinnen die 'over geen of nagenoeg geen brandstof beschikken' hout ter beschikking te stellen, waren druppels op een gloeiende plaat. Immers, mensen die al bij voorrang geholpen waren, mochten niet opnieuw aanvragen. Velen probeerden dan ook op eigen houtje hun brandstofvoorziening te verbeteren. Dit leidde tot een groot aantal processen-verbaal wegens illegaal kappen en eind juni verklaarde het MG nog eens nadrukkelijk dat vervoer van turf zonder vergunning streng zou worden gestraft.¹⁴⁷ Dat de toestand voor hen onacceptabel was lieten ruim 2.000 vrouwen op 9 juli nog eens merken in een demonstratie die naar het gemeentehuis voerde. Enkele van de bovenvermelde vrouwen hadden tot deze betoging het initiatief genomen vanwege het gebrek aan brand-

¹⁴⁶ *De Bedrijfsgemeenschap* 26 april 1945.

¹⁴⁷ *Spartacus* 27 oktober 1945; *De Waarheid*, Tw.ed. 5 en 29 mei en 27 juni 1945.

stof om te koken en de slechte kwaliteit van het gas. Op het stadhuis aangekomen had een deputatie een onderhoud met Pierson, de commandant van Militair Gezag in Enschede, en met wethouder Nijkamp. Pierson adviseerde de menigte vrouwen meer gebruik te maken van de gaarkeuken, maar dit werd onder luid gejoel afgewezen. De demonstranten wezen er op 'dat de vrouwen van de burgemeester en van de fabrikanten ook niet van de gaarkeuken eten en dat bij hen wel wagens met hout worden thuisbezorgd'. Het voorstel van de vrouwen om onder toezicht van de gemeente of van het MG zelf hout te gaan hakken, werd door Pierson afgewezen, omdat 'houthakken geen vrouwenwerk is. Er zijn toch genoeg mannen voor dit werk, maar die melden zich niet.' Hierop merkte een van de vrouwen op 'dat de lonen dan eerst eens verbeterd dienden te worden'. De vrouwen besloten om als er binnen één week geen verbetering in de brandstofsituatie was gekomen, opnieuw te demonstreren. Na vijf dagen riep *Het vrouwen comité*, zoals de initiatiefneemsters zich inmiddels noemden, de Enschedese huisvrouwen op tot een nieuwe bijeenkomst op 16 juli 'aangezien ons geen brandstof toegezegd is'. Deze meeting had tot resultaat dat het MG 8 à 9 miljoen turven toezegde.¹⁴⁸

Op 20 juli organiseerde het comité opnieuw een openluchtbijeenkomst in het G.J. van Heekpark in Enschede. De 500 aanwezige huisvrouwen benoemden daar een voorlopig bestuur waarmee de beweging een duidelijker gezicht en structuur kreeg. Als taak van het *Huisvrouwen Comité*, zoals de organisatie verder veelal genoemd werd, formuleerde de vergadering het behartigen van de 'belangen der Enschedesche huismoeders (...) en besprekingen voeren met de autoriteiten betreffende de voor de huismoeders zo urgente problemen als brandstof, voedsel, kleding enz.'. Ook bracht men de eis naar voren dat de prijzen moesten worden verlaagd. De adressen van de bestuursleden werden bekend gemaakt.¹⁴⁹ Vrouwen konden er advies en raad inwinnen. Met nadruk verklaarden de aanwezigen dat vrouwen van alle politieke en godsdienstige richtingen meededen. Tot slot besloot men regelmatig bijeen te komen om gezamenlijk verder plannen te maken en om het bestuur verslag van de besprekingen met het Militair Gezag uit te laten brengen.

Talrijke openluchtmeetings en demonstraties vonden daarna plaats in Enschede. De ene keer waren ongeveer 1.500 vrouwen aanwezig, een andere keer zelfs 4.000. 6 à 7.000 Vrouwen ondertekenden een verklaring waarin zij aangaven solidair te zijn met het comité. Door deze massale beweging die zeer actief naar buiten trad en waarvan de activiteiten in openbare vergaderingen werden vastgesteld, slaagden de huisvrouwen er in 'verschillende kleinere en grotere voordelen' te bereiken. Daarnaast organiseerden zij onderlinge hulp, het verstrekken van kleren enz. Het enthousiasme was groot. 'Sinds ik me met dit werk bezig houd, voel ik me een ander mens. Je voelt, dat je leeft en dat er nog meer in de wereld is, dan alleen de vier muren van je kamer. Ook aan de lezingen over allerlei algemene onderwerpen, die door de Bond worden georganiseerd, heb ik heel veel.' Een van die onderwerpen was seksuele voorlichting, waarbij onder meer het in verband met de vele militairen belangrijke probleem van geslachtsziekten aan de orde werd gesteld.¹⁵⁰

In september 1945 besloten de Enschedese huisvrouwen het Comité om te zetten in een Algemene Huisvrouwenbond omdat 'het losse verband (...) ons op de duur niet (bevredigde)'. Aan de oproep voor de vergadering waar dit zijn beslag moest krijgen, hadden zoveel huisvrouwen

¹⁴⁸ *Rapport van H. Pierson aan Chef Staf MG over de periode 3 april tot 15 juli 1945*, 15 juli 1945 p. 18 (DMC Enschede, 1); *De Waarheid*, Tw.ed., Enschede 14 juli 1945.

¹⁴⁹ *De Waarheid*, Tw.ed., Enschede 23 juli, 3 augustus 1945.

¹⁵⁰ *De Waarheid*, Tw.ed. 10, 16, 23, 27 juli en 3 augustus 1945; *Spartacus* 11 augustus en 27 oktober 1945 en 12 januari 1946.

gehoor gegeven dat de voorzitter van het Huisvrouwen Comité, mevrouw Kaspers-Hooemoedt, ‘zich rot schrok toen ze al die vrouwen zag en weigerde om de vergadering toe te spreken. Er bleef voor mij (Truus van der Horst, schr.) toen niet anders open om de zaak in handen te nemen en zodoende werd ik die middag dan ook tot voorzitter gekozen.’

Een van de eerste taken die het bestuur van de nieuwe Huisvrouwenbond van deze vergadering te vervullen kreeg, was het schrijven van een open brief aan Minister-president Schermerhorn met de vraag wat er van alle mooie beloften van gelijkmatige en eerlijke verdeling van de armoede overbleef. Hoewel de vrouwen, naar zij schreven, begrepen ‘dat de moeilijkheden vele zijn, moeten we niettemin constateren, dat de wezenlijke verbetering van de positie der arbeidende klasse slechts gering is. De 25% duurttoeslag op de lonen bv. staat in geen enkele verhouding tot de prijsstijging der levensmiddelen’. De vele prijsstijgingen betekenden dat ‘juist op de schouders der allerarmsten de grootste lasten worden gelegd’.

De Huisvrouwenbond bleef op dezelfde voet doorgaan met het in nauwe samenspraak met de Enschedese huisvrouwen opkomen voor hun directe, praktische belangen en het ledental nam sterk toe. Vanuit Enschede werden ook in Hengelo, Goor en Almelo afdelingen opgericht en met ingang van 1 april 1946 gaf de Bond een eigen blad uit onder de titel *Vrouwenleven*. Rond deze datum waren in Enschede ongeveer 700 huisvrouwen lid van de Bond.

Naast de regionale contacten waren er verbindingen ontstaan met vrouwenorganisaties in onder andere Groningen en Rotterdam. Naarmate deze contacten intensiever werden, mede door het uitwisselen van de verschillende bladen, groeide de behoefte om tot vorming van een landelijke organisatie over te gaan ‘teneinde de strijd voor lotsverbetering en vrede doelmatiger te kunnen voeren’. Na enkele voorbereidende besprekingen richtte een aantal regionale vrouwenorganisaties op 2 en 3 november 1946 in Amsterdam de Nederlandse Vrouwen Beweging (NVB) op.¹⁵¹ Zonder strubbelingen was dit eenwordingsproces evenwel niet verlopen. In de voorbereidende besprekingen was afgesproken dat elke afdeling ‘zijn eigen karakter en zelfstandigheid’ zou behouden en het verslag van de oprichtingsvergadering meldt dat er ‘hier en daar wel een klein verschil van mening’ was, maar dat de oprechte wil tot samenwerking de geringe tegenstellingen overbrugde. Deze meningsverschillen vloeiden vooral voort uit de politieke lijn van de CPN, waarvan de leiding aanvankelijk ‘tegen het oprichten van een vrouwenorganisatie’ was geweest.¹⁵² Na het partijcongres van januari 1946 zag de CPN het echter als haar taak ‘haar invloed onder de vrouwen te vergroten en vrouwelijke leden en sympathiserenden te winnen’. Onder druk van het niet uit te vlakken succes van de bestaande huisvrouwenorganisaties, zowel qua aantallen leden als qua invloed op het maatschappelijk leven, ging de CPN om.

In Enschede ontstond eind 1946/begin 1947 tweespalt in het bestuur en na enkele lijmpogingen vanuit het landelijke bestuur van de NVB is in 1948 een aantal vrouwen dat van het begin af aan actief geweest was in de huisvrouwenbeweging, uit de organisatie gestapt. ‘Wij hadden gehoopt’, zo schreven zij in de eerder aangehaalde brochure, ‘dat de vrouwen het zouden verstaan, zich te organiseren buiten partijverband, dat zij zich niet dusdanig door z.g. partijbelangen zouden laten beïnvloeden, doch enkel als mens, als vrouw en moeder hun eis, hun wil tot

¹⁵¹ *Spartacus* 27 oktober 1945; brief Mevr. T. van der Horst aan schr., 5 oktober 1980; *De Vlam*, 20 oktober 1945; *Van vrouw tot vrouw. Een woord tot alle vrouwen, in het bijzonder aan de leden en oud-leden van de Ned. Vrouwen Beweging in Enschede*, 1948, p. 4.

Zie ook J. Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976*, Meppel 1990, p. 36-46. Het blad *Vrouwenleven* is niet met ingang van 1 januari 1946 uitgegeven, zoals zij schrijft in noot 46 van Hfdst. 2, maar per 1 april (*Van vrouw tot vrouw*, p. 3). Ook ik heb geen exemplaren van dit blad teruggevonden.

¹⁵² N. Boudewijn, H. Molin, *De CPN en Vrouwenstrijd 1944-1946*, in: *Cahiers over de geschiedenis van de Communistische Partij van Nederland*, deel 6 (Vrouwennummer), Amsterdam 1981, p. 55-73.

vrede, ook hun anti-oorlogswil vooral zouden uitdragen in de wereld, tot het eindelijk weerklank zou vinden in alle harten.’ Mien van de Leur, die vanaf in ieder geval april 1946 secretaris was van de Huisvrouwenbond in Enschede vertelde hoe CPN-vrouwen de bond in handen kregen. Op openbare vergaderingen gingen zij ‘niet bij elkaar zitten, maar dan gingen er daar wat zitten en daar wat zitten en dat is dus typisch. Ik kende dat wel en dat begon toen ook weer; als er dus iemand van hen wat zegt, dan wordt er geapplaudisseerd uit verschillende kanten van de zaal. Dat is een feit, hoor. (...) Wij zijn er toen al heel gauw uitgestapt (eind 1948, schr.), want je merkte dat ze steeds gingen wroeten en zij kregen dus wat meer mensen in dat comité. Als er iemand uittrad en er moest weer iemand anders in het bestuurtje, zal ik maar zeggen, dan werd 't een communiste. En daar kun je niet tegenop roeien, want je kunt je eigen standpunt wel verdedigen, maar dat helpt niks, want er werd niet naar je geluisterd.’ Hierdoor raakten veel vrouwen gedesillustioneerd en verlieten de organisatie. ‘Ja, je weet wel hoe dat is, dan zeggen vrouwen van: “ah bah, altijd zo'n ... En hè, ik ga d'r uit!”’

In meer plaatsen, onder andere Groningen, was sprake van ‘inmenging van buiten af’. Ook daar probeerden de CPN en de in 1946 in toenemende mate door haar gedomineerde EVC de Huisvrouwenbond te beïnvloeden.¹⁵³ De tegenwerking die de huisvrouwenbeweging van het begin af aan ondervonden had van katholieke en protestantse zijde, waar men een dergelijke organisatie niet nodig vond en de gehanteerde middelen als veel te radicaal beschouwde, had niet bereikt wat de CPN met haar “massapolitiek” – daar werken waar veel mensen georganiseerd zijn en bestuursfuncties in handen krijgen – bewerkstelligde.

De vrouwen die in 1948 in Enschede uit de NVB zijn gestapt, hebben geprobeerd opnieuw een onafhankelijke vrouwenbeweging van de grond te krijgen. Ik heb daar evenwel niets meer over gevonden. Enkelen van hen, zoals Mien van de Leur, zijn zich vanaf die tijd gaan bezighouden met het werk van de NVSH, waarbij zij zich speciaal op arbeidervrouwen richtten. Ondanks alle tegenwerking die zij daarin van met name de kerken ontmoetten, groeide binnen de NVSH de afdeling Enschede al snel uit tot een voorbeeld voor de andere afdelingen.¹⁵⁴

¹⁵³ Int. Mevr. M. van de Leur, Almelo, 27 september 1976, p. 8-14; Boudewijn, Molin, a.w., p. 65/6.

Helaas beschik ik niet over informatie van vrouwen uit de Enschedese CPN. Een lid van de CPN dat in de Huisvrouwenbond actief is geweest, voelde er ruim 30 jaar later niets meer voor om op die periode terug te kijken (telefonische mededeling aan schr. in oktober 1976). Zie ook J. Withuis, *Het verraad der kameraden*, in: *NRC* 3 mei 1997.

¹⁵⁴ *Spartacus* 29 januari 1949; int. Mevr. M. van de Leur, Almelo, 27 september 1976, p. 8-14.